

5052

9(47.925

77

1911

Յ(47.925) ԲԱՌԻԼ ՌՈՐՄԱՆ

Ռ-77

(111)

ԴԷՊ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

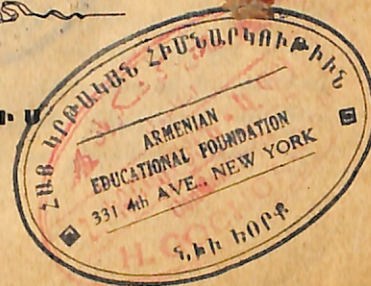
ՄԱՍՆ Ա.

Թարգմանեց Գերմաներենի
Վ. ՃԱՆԻԿՅԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՓԻՇԹՈՅՃԵԱՆ ԵՂՐԱՐՅ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1911

29/1. 57

ԳԶ ՌԵՅ

ԴԵՊ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ

№ 64

12004

10758-57

Այժմ նորէն Թիֆլիս էի, և ճամբորդութեանս երկրորդ գլխաւոր նպատակը առջեւս էր, Ռուսահայաստանի սահմանաւրջը հայրապետանիստ էջմիածինով և Բագրատունեաց հին մայրաքաղաքին՝ Անիի աւերակներով, Արարատ երկիրը:

Թիֆլիսէն մինչեւ Անդրկովկասի երկաթուղիին Ախսթաֆա կայարանը, գրեթէ 80 քիլոմէթր, շողեկաւքով անցանք, որ հո՛ս ատեն մը հին պողոտային կը հետեւի, յետոյ կ'սկսի կառքը: Գիշերը ժամը 2ին Ախսթաֆա հասանք և իմացայ որ թղթատարը առաւօտուն ժամը 6ին Երեւան ճամբայ կ'ելլէ: Չորս ժամ պէտք է սպասել: Կամքէս կախում ունի թէ՛ թղթատարի կայանը կամ երկաթուղիին սպասարանը սպասելու եմ: Հո՛ն նրստարաններ կան ու փայտօջիլ, հոս եղէգէ աթոռներ, բայց միջատներ չիկան: Պանդոկի կամ մարդավայել պատսպարանի մը խօսքն անգամ չիկայ, եթէ մարդ տուխան մը (բնիկներու սրճարան) մտնել չուզեր: Ութը աթոռներով, երկու վերմակով, վերարկուով և բարձով յանպատրաստից տեղ մը կը չտկեմ, կ'երկնամ ու մինչեւ ժամը 6ը դիակի մը պէս կը քնանամ: Երբ ար-

թրնցայ և կայան գացի կառքին բոլոր տեղերը զանազան ճանապարհորդներէ զբաւուած էին :

Կը կարծէի թէ բոլորովին առանձին պիտի երթամ : Մինչդեռ բաւական շուարած՝ նամակատան պաշտօնեային հետ կը բանակցէի, յանկարծ երիտասարդ, հակայականօրէն կայտառ տեղակալ մը երեւցաւ, որ Տէլիշան երթալ կուզէր, Սխտաֆայի և Երեւանի կէս ճամբուն վրայ, ամբողջ Կովկասի մէջ համբաւաւոր ամառնաւայր մը : Ան ալ կառքին մէջ տեղ չգտաւ և շուտով համաձայնեցանք առժամաբար մինչեւ Տէլիշան ճանապարհորդակիցներ ըլլալ, այսինքն մեր երկուքին համար «*Թարանթաս*» մը վարձեցինք և ծախքը մէջերնիս բաժնեցինք, որովհետեւ ճամբորդներուն փոխադրութեան համար ռուս փոսթուլիներուն վրայ առանձնայատուկ դրութիւն մը կայ : Ծանապարհորդը թղթատան վարիչէն, որն իր կարգին երթեւեկը շահագործելու համար կառավարութեանէն վարձած էր, կընդունի կառքն ու ձիերը, իւրաքանչիւր ձի և քիլոմետր (նուազագոյնը 2 ձի) 7—9 ֆէնիք կարժէ. ասոր վրայ պէտք է աւելցնել մանրուք մը կառքին համար և նուէր մը, ամէն կայան փոխուող կառապանին համար : Կայանները իրարմէ սովորաբար քսան քիլոմետր հեռու են. ձմեռ և ամառ 10—11 ժամ, գարուն և աշուն 7—8 ժամ կանոն է : Էն բանուկ կայանները 80—120 ձիեր ունին, օրինակի համար Թիֆլիզի և Վլատիկավկասի մէջ 1000էն աւելի ձիեր ընթացիկ ծառայութիւնը կ'ընեն և սարահարթ տանող պողոտային վրայ երթեւեկը աւելի նուազ է : Արդ՝ երբ մէկը ուզէ այս պողոտաներէն կառքով ճանապարհորդել, նախ ճանապարհորդակից մը կը վնասէ, որովհետեւ մէկ կամ երկու անձերու համար փոխադրութեան ծախքը միեւնոյն է՝ և այն ատեն իւրա-

քանչիւրը կէսը միայն կը վճարէ : Թղթատան վարիչը անցագիր մը կուտայ, որուն վրայ ճամբուն առժամայնապատկը նշանակուած է, և անցագիրը բոլոր հետեւող կայաններուն կը պարտադրէ ձիեր տրամադրել, որքան որ պահեստը կը բաւէ : Սակագինն համեմատ իբր կառք («*Թարանթաս*») մը կուտան : Աւելի լաւ կառքերը գներու յաւելումով կուտան : Կովկասի մէջ թարանթասը դէշ բան մ'է : Բուն Ռուսիոյ մէջ կողովէ մը կամ սնտուկէ մը կը բաղկանայ, որ երկու շատ դիւրաթեք զսպանակաւոր ձողերու վրայ կը հանգչի, և այս ձողերը կառքին իրարմէ անջատ անուազոյցին առանցքներուն վրայ ամրցուած են : Այս եղանակաւ՝ գնալու ատեն կառքը այնքան չը ցնցեր. Կովկասի մէջ սակայն զսպանակաւոր ձողերուն տեղ կարճեր և անառաձգականներ կը գործածուին, իրական գերաններ, որոնց վրայ կառքին սնտուկը կը հանգչի, և միայն կառքին մէջ շեղակի լծուած կապերն ու բարակ շղթաները, որոնց վրայ նստելու համար պարկ մը կը դնեն, գնալու ատեն ցնցումները կը մեղմացնեն : Ծանապարհորդը սովոր է բարձն ու վերմակը հետն առնել, յաճախ նաեւ «պուրխան», բիրտ, սև բրդամազի թաղանթի շինուած, կովկասեան վերարկուն և այս ամենը միասին կը դրուին՝ կառքը ըստ կարելւոյն հանգստաւէտ ընելու համար :

Տեղակալ Կովկասեան պարագաներու համար շատ յատկանշական արագութեամբ մը ձիերուն, կառապանին, «*Թարանթաս*»ին և անցագրին կը հայեցէր ու կ'անիծէր. ծրարները շտկեցինք և կապեցինք ու դէպ ի կառքը մագլցեցանք, կայանին ձիապանը գդակը ի ձեռին մեզ ներկայացաւ և ձիերը լծած ըլլալուն ու ծրարներուն հոգատարութեանը համար նուէր մը խնդրեց («Ահա հինգնոց

մը, անիծուած գաղան» — և դէպ ի հարաւ հեռացանք՝ սքանչելի արշալոյսով մը. փոփրացող Ախթափաի մշակուած, ընդարձակ ձորին մէջ. փօսթի կայաններուն մէջ նուէրի շահագործումը անհաւատալի է. ճանապարհորդը պէտք է պղինձ և արծաթ մանրութիւններու լեցուն տոպրակ մ'ունենայ, որովհետեւ քիչ չատ արժէքաւոր փոխ-գրեք և կամ ոսկեգրամ փօսթի կայանները հազիւ կարելի է փոխել: Միանգամայն բակին մէջ դեղերող ալազան մարդիկ հազարումէկ աւելորդ ծառայութեան պատրուակաւ, կը մօտենան, Թարանթասի մեկնելու պահուն «նա-չայի» խնդրանքով ներկայանալու համար: «նա-չայի» բառական իմաստով («չայի համար») ըսել է և այն բառն է, որուն համար բնիկը Կովկասի մէջ ամբողջ Ռուս լեզուէն ամենէն աւելի ուսեալ կերեայ: Եթէ նոյն իսկ Ռուսերէն բառ մը չը գիտեր, այդ երկու վանկերը իրեն համար շատ ընտանի են: Յամենայն դէպս ասի միայն երթեալի գիծերուն յատուկ է: Ճամբէն խոտորող շատ մը տեղեր կան, ուր ծառայութեան մը համար արուած դրամանուէրը վիրաւորանք պիտի ըմբռնուէր: Դրամանուէրի յորդառատ անձրեւէն զատ այս ուղևորութեան համար նախատինքն ու հայոցութիւնը յատկանշական են. ասոնցմով տեղի կունենայ յարաբերութիւնը կայաններու վարիչներուն և կառքի պաշտօնէութեան հետ: Օտարը՝ եթէ նոյն իսկ Ռուսերէն գիտնայ՝ տարօրինակ կացութեան մը կը մատնուի. եթէ քաղաքավար ներկայանայ, կրնայ ամէն կերպով գէշ ճամբորդելուն ապահով ըլլալ: Բայց կրթեալ միջին եւրոպացին քիչ մը կը դժկամակի, և վարժութիւն կը պահանջէ, մարդոց հետ ենթասպայի մը ամենաբիրտ շեշտերով միայն վարուելու, ինչպէս՝ շանորդի՝, անասուն, գրողը տանի՝ ևյն, ևյն: Նուազ խորհրդարանա-

կան դարձուածքներու խօսքը չ'եմ ըներ: Բուն հայհոյութիւնը միշտ ու անպատճառ պէտք չ'է, բայց ամէն պարագայի մէջ պէտք է կոշտ ըլլալ: Մարդիկը տարբեր բան չ'են հասկնար, ապա թէ ոչ ճամբորդը «պարինի» տեղ չ'են դներ: Ահա Արեւելքը անհատին ձեռքէն ինչ կուգայ:

Ուղևորութիւնը սքանչելի ըլլալու երեւոյթն ունէր: Ախթափաի ձորին ստորին մասը եզրիպտացորենի ընդարձակ մշակութիւններ ունի, որոնք ճիշդ այն ատեն ջրերուն տակ ծածկուէր էին, բայց շուտով լեռները երկու կողմէն կը մօտենան: Գետին միշտ աւելի սրընթաց հոսանքէն և զօրեղ կարկաչեն՝ փայլուն վիճակի մէջ պահուած ճամբուն բարձրանալը կը նշմարուէր, և մի քանի ժամ ետքը տեսարանը գերմանական հովտի մը նկարագիրն առաւ. աստ անդ կողերուն ստորոտը և վարի մասին վրայ մշակութիւն կամ (մեծաւ մասամբ) արօտներ, անկէ վեր հրաշալի բայց շատ դեռամշակ անտառ: Կանանչ ձորալանջերը 500-800 մետր բարձր էին, և վերերը (Մայիս ամսուն էր) վարակոտ և թզուկ կաղնիներուն վրայ նուրբ, կանաչ փայլ մը կար:

Մեծ Կովկասի կիրճին մէջ բնութեան վսեմութեան ու վայրենութեան շքեղ հակապատկեր մը կը կազմէ սիրուն ու նկարչական Ախթափաի ձորը: Վերի մասը՝ Ախթափաի վրայ գտնուող քաղաքի մը համեմատ Տէլիշանի ձոր կ'անուանուի և ճշմարտիւ դաշտային մարգարիտ մ'է, ամէն տեղ իրրեւ հանգստավայր համբաւաւոր: Լեռնաշղթան, ուրկէ Տէլիշանի ճամբան կ'անցնի, մաս մըն է այն դարաւանդին, որ զուգահեռաբար Կովկասու լեռնաշղթային և ասոր հետ մօտ 1000 մետր բարձր Սուրամի շեղագօտին, որ Կասպի և Պոնտոսի միջեւ ջրոյ

բաժանման սահմանն է, կապակցելով՝ Սեւ Մովսէս մինչև Թուրանի սարահարթը կ'երկարի. այս ամբողջ լեռնախուժը՝ իր չարայարուժեամբ և ձիւղաւորութիւնով փոքր Կովկաս կ'անուանուի. անիկա մեծ Կովկասի պէս լեռնաշղթայի մը նկարագիրը չունի, այլ մեծ մասամբ բարձրաւանդակի նման՝ յաճախ հրաբխային լեռներէ կը բաղկանայ: Լեռները յաճախ նշանաւոր են և Երեւանի ճամբուն վրայ գտնուող գլխաւոր կիրճը 2000 մէթրէն աւելի բարձր է. կան լեռներ որ մշտատեւ ձիւնով ծածկուած են: Այս լեռան կը յենու դէպ ի հարաւ և դէպ ի հարաւ-արեւմուտք հայկական սարահարթը, որուն ամէնէն խոր ընկղմումը՝ Արաքսի դաշտը, դեռ միշտ ծովէն 900 մեղր բարձր է:

Տեղակալս հիանալի ճանապարհորդակից մ'էր, ձիերը փոխելու ատեն ո՛ր և է հոգ չունէի և կ'ուրախանայի փոխն ի փոխ արագ յառաջանալուն, խօսակցութեան, գեղեցիկ կողմին և ուսերէն ու թաթարերէն ոճերու ծանօթութեանցս ճոխացման վրայ, որովհետեւ ընակչութիւնը մինչև Տէլիշան՝ ուր Հայութիւնը կը սկսի՝ ճամբուն երկայնութեամբ թաթար է. քանի մը ժամ երթալէ ետքը՝ ձորն ի վեր հեռուն զարմանալի կերպով սրածայր, թխադոյն կանաչ, անտառացած լեռնագագաթներու խումբ մը տեսնուեցաւ: Մինչ ցարդ այս ձեւը երկրաբանական պատկերներէն միայն կը ճանչնայի, բայց ասոնց կազմութեան նկարագրի մասին կասկած չկար. — պազալթէ լեռներ էին, և անդրկովկասի սարահարթին նշանաւոր հրաբխային մասը սկսաւ: Արդարեւ անմիջապէս ընդերկրեայ հրային զօրութեան հսկայ արձանի մը տեսքը բացուեցաւ — պազալթեայ ժայռակոյտ մը, ահագին և թխադոյն, սիւնաձեւ և տափարակ մասերով,

ուղղակի ճամբուն վրայ ուղղահայեաց վեր խոյանալով: Մթադոյն և ցցունաւոր խճաքարի կոյտեր, զորոնք գետը երկար ատենէ ի վեր դէպի վար քշած էր, ժայռին ստորոտէն մինչև ձորին եզերքը դարը կը ծածկէին, և յանկարծ կրկին թարմութեամբ և շքեղութեամբ խայտացող բուսականութիւնը, ծառերու հպարտ առատութիւնը և պարարտ ու կանանչ դառերն ու արօտներն՝ օդոտաբած հրաբխային քարերուն պտղաբերութիւնը կապացուցանէին. միեւնոյնը կայ նաև վրացական բանակովին վրայ, բայց դեռ անվարժ աչքս զայն չնշմարեց՝ ուղեւորութեան ատեն ընդհանուր տեսարանի մեծութեան նըկատմամբ. ասոր համար հրաբխային քարաժայռերու առաջին տպաւորութիւնը՝ իր մեծութեան մէջ՝ այստեղ Տէլիշանի ձորը ստացայ: Տէլիշանի պազալթէ ժայռերը, իմ, դաշտագետնի զաւկին վրայ, որ աւաղի, կաւի և սեւ հողի հողի մէջ մեծցած է, որուն համար Պալթիկեան ծովին աւազակոյտերը եւ Պալթիկեան ծովեզրին տափարակ հողաբլուրները երկրաբանները վրայ միակ բարձրութիւններն ու կազմիչ զօրութեանց յայտարար նշաններն եղած էին, բնական տպաւորութիւններէն մին յառաջ բերին, որ ցկեանս կը տեսէ: Առջեւ իս մթադոյն, պողպատակու քարակոյտէն երեւակայութիւնս կ'ընթանար դէպի երկրագնդիս միջնագարը, երբ հիմայ իբր հսկայ եւ կարծր սիւներ՝ իրարմէ անջատուելով բիւրեղայած լեռները հրաւա-հոսուն, մոլորակին հրաշէկ ներքինէն բրդխելով դէպի երկինք կը ժայթքէին եւ դարձեալ Կասպից ծովի եզերքը, ուր Կուրն ու Արաքսը՝ այս վիթխարի զանգուածներուն ցեխի վերածուած աւերակները անդադար ծով կը տանին գլորելով ապագայ լեռներու պատրաստութիւնը:

Կովկասեան անցուղիին կայաններուն մէջ խնամքն յաճախ այնքան գէշ է, որ պէտք է հետն առնուած թէյին համար տաք ջուրով գոհանալ՝ միակ բանը, զոր «պիւֆէ» ըսուածներէն կարելի է ստանալ։ Հոս այլեւս եւրոպական եղանակաւ եփուած հաց չը գտնուիր եւ նոյն իսկ այն նիւթը՝ օղին, որ սուրբ Ռուսաստանի մէջ սամալարին հետ ամենէն շատ եւ տէրութեան ամենահեռաւոր անկիւններն իսկ սովորաբար պատրաստ կայ, հոս անհամ կ'ըլլայ, ինչպէս զայդ նշմարելու առիթն ունեցայ։

Տեղակալն եւ ես կայանի մը պիւֆէին զանազան կասկածելի փառքերուն մէջ սրուակ մը գտանք, որ մեծ ու երփներանգ էթիքէթ մը կը կրէր «Սթրիթէր, Ս. Բեթրապուրկ» մակագրով։ Սթրիթէրը Ռուսիոյ էն համբաւաւոր օղիի եւ Լիքէօնի գործարաններէն մին է. անմիջապէս պարունակութենէն երկու գաւաթ լեցնել տունք եւ ռուսական սովորութեան համեմատ ումպով մը պարպեցինք։ Բայց յետ այնու ինչ գէմքեր։ Հազիւ թէ կեանքիս մէջ աւելի սոսկալի համով բան մը խմած ըլլամ, որովհետեւ օղին ուրիշ բան չէր, բայց եթէ գիւղացիներու տեղն ի տեղօք պատրաստած խանձրօղի (Fusel), զոր նենգամիտ փօսթի պաշտօնեան Սթրիթէրի սրուակին մէջ լեցուցած էր. բնականաբար մարդուն գլխուն զարհուրելի մրրիկ մը պայթեցաւ, եւ պէտք է խոստովանիմ թէ այս դէպքէն ի վեր ռուսական հայութիւնը զգալապէս դիւրին եւ սրտառու կերպով տեղի կունենար, անգամ մը անխորհրդաբար անկեղծ ցասուժով զայն գործադրելէ յետոյ։ Եւ վերջապէս այս դէպքը արդար պատիժ մըն էր մարդոց համար, որոնք երկրի մը մէջ, ուր ընտիր գինի կ'իլլէ, օղի խմել կուզեն՝ եթէ նոյնիսկ Սթրիթէրէն եղած ըլլայ։

Տէլիշանի մօտ մեր ճամբաները բաժնուեցան։ Տեղակալը իր զօրանոցը՝ Սղեքսանդրօպօլ պիտի երթար եւ ես Երեւան։ Հանրակառքը իր ճամբորդներով նմանապէս առաջին ճամբան զարկաւ, եւ ես բոլորովին իմ գլխուն մնացի ճամբան շարունակելու համար, որովհետեւ հակառակ ամէն փնտռութեան ճանապարհորդակից մը չը գտնուեցաւ։ Կայանին վարիչը առաջարկեց թեթեւ կառքով մը ճամբան շարունակել, այսինքն թարանթասով մը, որ կառավարի մը առաջնորդութեամբ ամէն օր Ախսթաֆաէն Երեւան նամակներու պաշտօնակը կը տանի։ Ասանկ պարագային ուղեկիցը կէս գին միայն կը վճարէ։ Բնականաբար հաճոյքով ընդունեցի եւ հետեւեալ նշանակելի ուղեւորութեան վրայ կը զղջայի։ Յաջորդ օրը յամենայն դէպս զսպանակներու վրայ հանգչող հանրակառքով մը շատ աւելի հանգիստ կերպով կրնայի յառաջանալ, բայց եթէ այս օտար երկրին մէջ ատեն մը ես ինծի չ'օգնէի, բնորոշ ու ինքնատիպ ինչ ինչ բաներ պիտի խուսափէին։ Կառավարը հայ մըն էր, որ քանի մը Ռուսերէն բառեր գիտէր. ձիավար, կայանապետ եւ բնակչութիւն, ամեն ինչ յետ այնու զուտ հայկական էր, եւ հասկցողութիւնը սկսաւ մեծ դժուարութիւններ ունենալ։ Տէլիշանէն սկսեալ կերութեամբ ձեւով ու նիւթով արեւելեան էր. նաեւ մարդկային բնակարանները եւ բնութիւնը յատկանշական եղանակով մը փոխուեցան։

Տէլիշան մօտ 1200 մեղր բարձր է. ասկէ մինչեւ Սեւանայ լճին Զպուքու կիրճը՝ ճամբան, աւելի քան 25 քիլօմետր, գրեթէ 1000 մետր կը բարձրանայ։ Զորին ստորոտէն լեռներուն վրայ ձիւն գտնուիլը կը տեսնուէր. վերը խիտ պատեանի մը պէս, սարերուն վրայ բաժան բաժան մեծ ու փոքր հետքեր։ Ճամբան Ախսթաֆաի

ձորը թողուց և մագլցեցաւ անվերջանալի յոգնեցուցիչ գալարումներով հոծ լեռնակողի մը վրայ: Զիւնի սահմանին միշտ աւելի կը մօտենանք, շատ չը տեսց և ճերմակ հետքերը աջ ու ձախ կը գտնուէին: յետոյ նոյն իսկ անոնց վրայ վար նայեցանք և մենք հալոդ ձիւնին խիտ կոյտերու մէջէն անցանք, որոնք այդ ատեն իսկ սկսան իրենց վտակացած ջուրով փողոցը կակուղցնել, այնպէս որ ձիւնը տեղ տեղ քայլ առ քայլ երթալու ստիպուած էին: Հիմա օդը խոնաւ է եւ սառնացուրտ միանգամայն, մթնոլորտին տրամագրութիւնը ուրուականային, խուովեցուցիչ խիտ կերպարանք մ'առաւ, իբր թէ տխուր դէպք մը կը պատրաստուէր: Ճամբան անգամ մը եւս սուր կոռագծով մը ետ դարձաւ, այնպէս որ ակնարկը մեր անցած ձորին վրայ կիյնար, եւ արդ տեսայ, մէկը ձորէն վեր կուգար, դէպ ի մեզ: Ասիկա բոլորովին եղական նշանակելի տեսարան մըն էր: Խտորէն խմբուած զանգուած մը, իբր թէ անտեսանելի խորութենէ մը վերհոսելով, դանդաղ շարժումով յատակէն առաջ հրուելով, համայն խոր, ընդարձակ ձորը լեցուց: Հեռուն ամեն ինչ արդէն խոնաւ ու սպիտակ ծածկոցով մը թաղուած կերեւար: մեզմէ վար, մեր ոտքերուն առջեւ, մշուշին առաջին խումբերը կը սողային ձորին յատակին վրայէն, բայց քանի մը ակնթարթի մէջ, անըմբռնելի արագութեամբ, իբր կախարդանքէ մը դրդուած, միեւնոյն տեղը լեռան չափ կոհակելով, դիմացի ձորալանջը տեսութենէն խլեց: Պաղ շուռչէն, զոր մէջը առջեւէն դէպ ի մեզ կուղարկէր, այտերն ու ճակատներն բռնուած կըղզային, իբր սառնաշունջ մահուան անտեսանելի ոգիներու ձեռքերէն: Ինչպէս գետնին վրայ սողացող ամպ մը, խտորէն կը բլթէր հոն վարէն՝ ճամբան բարձր, սեպ եղբին վրայ,

ակնթարթի մը մէջ միգապատ շղարշ մը կառքը, մարդիքն ու ձիերը շրջապատեց: միայնգամայն կառքը, զոր կենդանիները դժուարաւ, փռնչելով և քրտնաթոր կը քաշէին և որուն մէջ ուղեւորները իրարու կծկուեր ու լուռ նստեր էին, ճամբէն դէպի վեր նորէն շրջան մը բրաւ, և այլ ես ուրուականային թշնամին առջեւէն չ'էինք տեսներ, ինչպէս որ կը մօտենար, հապա միայն կը նշմարէինք ինչպէս որ ետեւէն արագաբար, խտորէն և միշտ աւելի խտորէն մեզ կը ծածկէր ու կը շրջապատէր: Քանի մը վայրկեանի մէջ տեսութեան ամէն հետք անբեւոյթ եղաւ: Իբր թէ անթափանցելի և պաղ գոլորշածով մը յատակէն անցնէինք, մեկով և դողդղալով, առանց նոյն իսկ թրջած և յոգնած ձիերուն ականջներէն անդին տեսնելու: Միեւնոյն մշուշով կիրճէն քիչ մը վար գտնուած կայանն եկանք, ձիերը փոխեցինք ու նորէն մեկնեցանք: Վերը միայն ազատ ու մաքուր օդին հասանք, որովհետեւ գոլորշիի կոյտեր հակառակ քանի մը ելքերու, կիրճին գագաթնակէտէն չկրցան անցնիլ, և երբ վերջին խումբերն ետեւնիս մնացին և հարաւէն սարահարթի պաղ ու դով օդը մեր ականջներուն շուրջը կը սուլէր, կաղզուրիչ հակասութիւն մը վերելքի ատեն միջապատ մթնոլորտին յոգնախոնջ իստութեան-վերահաս վերջալոյսին մէջ հսկայ և ձինապատ գագաթներով բոլորապսակ Սեւանայ լիճը մեր առջեւն էր արդէն: Հայկական Սարահարթն էի:

Գիշերը Սեւանայ լիճին ելնուլքա կայանն անցուցինք, 2000 մեթր բարձր, որովհետեւ թեթեւ թղթատարը գիշերը չերթար: Դիմացը, լիճին մէջ, ժառուտ կղզիի մը վրայ, կը գտնուէր Սեւանայ հին վանքը, ուր հայ եկեղեցին անկարգապահութեան համար պատժուած հոգե-

ւորականները ժամանակաւոր կերպով կ'արգելափակէ : Թէպէտեւ Մայիս ամսուն կէտն անցած էր և Նափօլիի լայնութեան աստիճանին տակ կը գտնուէինք , այսու ամենայնիւ այս բարձր դիրքին վրայ ձմռու իր հրաժեշտի վերջին շրջանին մէջն էր : Ծամբայ , օդ և բնութիւն կը համապատասխանէին ճիշտ հիւսիսային Գերմանիոյ Փետրուարի վերջերուն , բայց Սեւանայ լիճին վրայ ծովի բարձրութեան և սաստիկ հովերուն պատճառաւ ծառ կամ թուփ չաճիր այլեւս : Թխագոյն լավայէ գետինը , վրան հայող ձեան ծուէնները , սպիտակ ձիւնապատ լեռնաշղթաներ՝ Գոնսթանսի լիճին եռակի տարածութիւնը ծածկող հսկայ լիճին շուրջը , իր մթականանչ ջուրով , ուր աշխարհիս լաւագոյն կարմրախայտերը կը գտնուին . մօտերը քանի մը մեծ ու փոքր հրաբուխներ , կոնաձեւ սարակոյտերու ինքնատիպ ձեւէն , որոնք ժամանակաւ երկար , կանաչորակ գուղձերու ճաթուտած լավայի հոսանքները , կիսաբաց կողմնակի փլուզումներէն խրկած էին , հայկական գիւղին տունները և լավայի կտորներէ շարուած պատերը , ուր կը գտնուի կայանը — ահա տեւաջանը , որ հիմա առջեւ կը գտնուէր , արագօրէն վրայ հասնող վերջալոյսին մէջ՝ արեւլուսով և միզապատ գորշութեամբ օրուան յոգնեցուցիչ արշաւանքէն ետք , Տէլիշանի ձորին ձորս կանաչութենէն դէպի վեր , Սեւանայ բերտ , սեւ լավայէ բարձրաւանդակը :

Արդէն Թիֆլիս Սեւանայ լիճին կարմրախայտերը շատ գովեցին , բայց երեկոյեան ճաշին հրաժեցուած ձուկը , իրապէս թագաւորական կենդանի մըն էր : Չեմ կարծեր , թէ ուրիշ տեղ ասանկ համեղ բան մը գտնուի : Անոր հետ ընդունեցի մեծ սրուակ մը Երեւանու ճերմակ գինի : Ծառաւս քիչ էէր , և խոր ումպ մը առնելու պատրաստ-

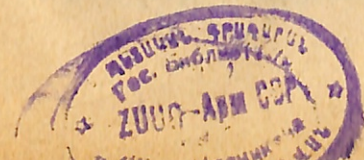
ուեցայ : Գողգես կայծակ ըլլար մէջը : Հիանալի , ինչպէս լոյծ կենսահրոյ հոսանք մը՝ Արաքսի դաշտին արեւով թրմուած անպուգական բուրուով մը , ըմպելին բերան գնաց ու կոկորդէն հոսեցաւ : Որքան իրաւունք ունէր Պէրլինի հայ ուսանողը , երբ խանդավառ խօսքերով իր հայրենիքին գինին ինծի դրուատեց : Իբր թէ ամենահին ժամանակներու ժայռեր հալեցնող կրակը՝ հայկական երկրին կարծրացած լավայէն և պաղալթէ ժայռերէն որթեալուն մէջ վերապրիլ ուղէր , որոնք օդահարած հրաբխային աւերակներուն վրայ կ'աճին , այնպէս գինիին հրապին զօրութիւնը մարմնոյ ներգնացոյն ծրծր մտաւ : Ասիկա գեղեցիկ էր և ուրախութիւն մը թէ մարմնոյն և թէ հոգւոյն համար : Բայց կարգը գիշերուան հանգստութեան եկաւ , և այս յոռի էր : Կայանը հիւրասենեակ մը միայն ունէր երեք նստարաններով : Առտնցմէ երկուքը գրաւեր էին կոշկաւոր , դաշնալէն քանի մը մարդիկ՝ իրենց պուրխալիս և հին պատուտած գորգերու մէջ փաթթուած , վրան կը քնանային , և կոտորտած պատուհաններէն կը սուլէր օդը : Երրորդ նստարանին վրայ ես ինծի տեղ մը շտկեցի , խոր ումպ մը առի , ուղտամաղէ սովորական կնգուղը՝ (պալլըխ) գըլ՝ խուս վրայ քաշեցի , միեւնոյն նիւթէն շինուած վերարկուի մը մէջ փաթթուեցայ և ուղեցի քնանալ : Դիտաւորութեանս ինչ հետեւանք ունենալուն վրայ կ'ուզեմ շղարշ մը դնել : Միւս առաւօտուն մորթուած ահագին կարմրախայտ մը գնեցի իրեւ հիւրանուէր Երեւանի այն ընտանիքին , որուն յանձնարարուած էի , (երկու հազարաւորամ կշռող կենդանիի մը համար 5 դահեկան ողջ) և այդուն կառավարիս և նամակներու պայուսակին հետ մեկնեցայ : Հետեւեալ ճամբան շատ գէշ էր : Մօտ քսան

քիլոմետր առաւելօրէն յամրաքայլ երթալ ստիպուեցանք, որովհետեւ պողոտային լավայէ ցանքը, չուտով կը փրշրուի, և ճամբան ձիւնհալի ատեն անյատակ և անխափօյն ճանիւթի մը կը նմանի:

Սեւանայ լիճին վրայ ելնուով քայլէն մինչեւ Երեւան գրեթէ 70 քիլոմէթր է: Այս ուղղութեամբ ճամբան նախ Ախթի կայանը կը տանի՝ դեռ ծառերու սահմանէն վեր, շուրջ 2000 մետր բարձրութեամբ, լավայի վրայէն և մի միայն լավայի, որ օգտահարած տեղերը, արգասաբեր և լաւ մշակուած ագարակներ կ'ընծայէ: Յաճախ Հայ չինականներու լծանքներուն դաշտային աշխատութեամբ զբաղուելը կը տեսնուէր, որովհետեւ հոս ցորենը լաւ կ'աճի, թէպէտեւ ծառերն ու նոյնիսկ պարզ թուփերն չեն զարգանար: Փայտ չզանուելուն համար, գիւղերը բացառապէս քարայէն են: Տան պատերը շատ ցած են, մէկէն մէկուկէս մետր բարձր բոլորածե կամ ուղղանկիւն, հրաբխային քարերէ, յաճախ դեղնորակ, գորշ կամ մոխրագոյն փխարէ շատ հաստ շարուած են: Ներսը մասամբ գետնին մէջ փորուած է, տափարակ տանիքը փրշրուած հողով ցանուած, երբեմն ծակով մը ուրկէ ծուխը խոյս կուտայ, բայց շատ անգամ ալ դուռնէն մեկնիլ ստիպուած է: Պատուհան հաղուադէպ կը գտնուի, ամեն տան կից նմանապէս քար—որմէ մը շրջափակուած բակ մը կայ, ուր կշահողի նման բրուածաղբը խոշոր դէզերով իրարու վրայ շարուած են, իբր վառելիք չորնալու համար: Գոմերն ալ մարդկային բնակարաններու տեսքն ունին: Ամբողջ գիւղը ո՛չ գոյնով և ո՛չ ալ բարձրութեամբ նշմարելի կերպով կը տարբերի գետնէն, որուն վրայ շինուած է, և քիչ մը հեռուէն գունդագունդ շարուած ու եւ է քարակոյտի մը կը նմանի: Ծամբան շարու-

նակ Սեւանայ աւանդակին վրայ դանազան՝ յաճախ քանի մը հարիւր մետր բարձր. հրաբխային կոներու ստորոտէն կ'անցնի: Այս խառնարաններն, ինչպէս որոշակի կը տեսնուի, հայթայթիչներն են եղած պղուտոնական ժայռերու անվերջանալի կոյտերուն, որոնք հազարաւոր քառակուսի քիլոմետր շուրջներն հոսած են: Ախթիի մօտ գետինը ցածնալ կըսկսի, և համիջապէս ճամբուն սարսափելի վիճակն ալ կը վերջանայ, որովհետեւ գետինը կ'իջնայ և զարնան ջուրերը կրնան դէպ ի հարաւ հոսիլ, փոխանակ գետնէն ծծուելու և զայն թրջելու, ինչպէս լիճին եղերքի աւանդակին վրայ: Հիմա դէպ ի վար տանող կարծր. հարթ ճամբէն արշաւասոյր կ'ընթանանք, օգը մեղմացաւ, երբեմն դեռահաս, բարակ կաղամախի մը կ'երեւար ճամբուն եղերքը, բնականաբար դեռ առանց կանաչ թերթիկներ ցոյց տալու: Երկինքէն կը փայլէր տաք արեւը—երախտագիտօրէն զգածուած բարեբարութիւն մը—կիրճին ու աւանդակին բարձրութեան ցուրտ, մռայլ մթնոլորտէն ետք, ուրկէ անցանք առջի իրիկուն և արշալոյսին: Բնութիւնը հիւսնալի էր: Ձախ կողմը նոր Պայազլիտի խորխտ լեռնագօտին՝ Իւլթէփէի 3000 մետր բարձր մարած հրաբխային կոնով, մինչև ստորոտը ձմրան ականախիտ ձեան տարազով ծածկուած, աջ կողմը քանի մը մլոն հեռու լեռնութեան վրայ նմանապէս դեռ ձիւնապատ գագաթներ, սանտրեր ու լեռնակողեր, որոնց ետեւ հեղհեղէ կ'երեւար հսկայ՝ հակառակ իր տափարակ ու վահանաձե տեսքին մինչև 4100 մետր վեր խոյացող՝ Արագած հրաբուխին ճաթուտած և խոռոչաւոր գլուխը: Արեւը երկինքէն այնպէս կը փայլէր, իբր թէ բարձր լեռներու ձիւնէն ականախիտ, սպիտակ ճառագայթում մը երկրին վրայ սփռուէր, և աչքերը կը գոցուէին, եթէ նոյն իսկ ակն-

5-8-5701

Թարթ մը մթնոլորտին մէջ խոյացող կիկանթին և իր շարքերուն հրաշալի թագաւորական տարազին վրայ ուղղէին ականարկը: Թռչուններն ալ սկսան երգել, և որքան որ կառքը սրարչաւ վազքով մը ձորին մէջ կը յառաջանար, այնքան աւելի տաք կուգար արեւը, և կաղամախներու սպիտակ ոստերուն վրայ թեթեւ, մեղմ կանաչութիւն մը կը տեսնուէր: Ճամբուն եզերքը կանաչ խոտ բուսած էր և դաշտերուն վրայ ցանքը ծլած—կուրծքին տակ սիրտն ալ հետզհետէ կ'ուռենար ու կը խայտար, և զգայարանքներու թմրութիւնը կ'անյայտանար:

Տափարակ գետնաբլուր մը, ուրկէ ճամբան պիտի անցնէր, շեղակի մեր առջեւն ելաւ: Հին լավայի հոսանք մըն էր, կանաչ մոխրագոյն, օգտահարած մակերեւոյթով մը, որ խառնիճազանճ գունդերու և բեկորներու աւերածքի տեսքն ունէր: Անոր վարի ստորոտին երկայնութեամբ ջրանցք մը կ'անցնէր, որ մարգերով, պտղածառերով: գիւղերով ու արտերով լեցուն՝ ընդարձակ, դաւարագեղ դաշտ մը կ'ուռոգէ: Հեռուն՝ աջ կողմը, ձորի մը մէջ, կը հոսէր Զանգին, Երեւանու գետը: Օրուան միջօրէի բարձրութիւնը կը մօտենար, և սակաւ ինչ գոլորշապատ օդը հետզհետէ պարզուեցաւ: Վերը քարուտ գետին կողին վրայ կը գտնուի Երեւանու վերջին կայանը, և երբ վեր հասանք, մինչ ցարդ ճիշտ այդ ուղղութեամբ քողարկուած հարաւու հեռանկարը առաջին անգամ բացուեցաւ: Շատ հեռուն՝ ընդարձակ, կանաչ, մեղմօրէն (չոգեպատ) տարածութեան վրայ արծաթէ ժապաւէն մը կը փալկիւէր: Ահա՛ մեր ոտքերուն առջեւ հայկական երկրին էն շնորհալի գաւառը տարածուած, Հայոց «Մայր Գետ»ին՝ Արաքսի դաշտը, ուր ժամանակաւ կը գտնուէր Արմաւիր, երկրին առաջին մայրաքաղաքը:

Կարթակենացին, որ Հռովմի ատելութեան առջեւ իր հայրենիքէն խոյս տալ ստիպուած էր, զայն հիմնեց ամիսկան իշխանին յերախտագիտութիւն իրեն ընծայուած հիւրասիրութեան և Հռովմի ժամանակակից թշնամի մը զօրացնելու յոյսով: Զուր ջանք մը հերոսին, որ այն ատեն այս երկիրքին տակ և այս լեռներուն ստորոտը քիչ մը հանգիստ գտեր էր իր փախստական կեանքին մէջ:

Ժամ մը ևս արագ ընթանալէ ետք՝ սեպ զառիվարի եզերքն հասանք, ուր մեր անցած աւանդակին վերջին աստիճանը ուղղակի երևանի վերի կողմէն Արաքսի դաշտը կիջնայ, ուրկէ գետը իր սրնթաց, բայց պտղաբեր, թըխափրիւր ալիքները կը գլորէ:

(Կը հետևի «Արաքսի Արտաւունք»):

Հայ մը, Ռափայէլ Պատկանեան, գրած է սա, որ իր հասարակութեան առաջնորդող գրական անձերէն մին էր: Տորփաթի համալսարանն ստացեր էր ուսումը: Վերը՝ բարձր դարին եզերքէն կամաց կերթայինք: Վարը՝ վարդագոյն և սպիտակ ծառածաղկներու ծովի մը մէջ ծածկուած, դարնանային պայծառ օրուան արեւափայլին ու դեռահաս, թարմ կանաչութեան մէջ, Երեւանու ընդարձակ պարտիզաքաղաքը, իր գմբէթներով, աշտարակներով ու մինարէթներով: Խաչն ու մահիկն հաւասարապէս կը փողփողան, Մեղմօրէն օրօրուած օդին չունչը ծաղկներու զմայլելի բուրումն մեզի կը բերէր — և այս հիանալի տեսարանը, միշտ աւելի պայծառացող ու թափանցիկ օդին մէջ՝ յատակին ի յայտ գալովը իր գերազանց լրացումը գտաւ: Գաղաթէն մինչև ստորոտը ձիւնով ծածկուած, որուն վրայ հեզօրէն թրթռացող կապտադոյն շղարչի պէս բան մը կար, մեր առջեւ կը տարածուի հրաբուխներու շղթան հարաւային սարահարթին

եղերքը, Արաքսի հակման միւս կողմը, մարած վիթխարի հրաքուէն մը՝ ուրիշի մը քով: Բայց իրենց շարքերէն, ինչպէս հինաւուրց նահապետ մը իր յետագայ փոքրագոյն սերունդին մէջ, անմատչելի մեծութեամբ միւսները գերազանցող, թագաւորական վեհափառութեամբ մը կը խոյանայ վսեմը՝ Ս.Ր.Ա.Ս.Տ.Ր.: Հսկայական զոյգ լեռը, իր գլխաւոր լայն գագաթով մէկ անգամէն Մօն Պլանի չափ բարձրանալով՝ — կողմնակի կոնը՝ մեծ Արարատին քով, ինչպէս տղայ մը Հսկային, դեռ միշտ կրնայ չափուիլ ալպեան բարձր գագաթներու հետ — անտնի տեսք մը կ'ընծայէ որ, մարդ զայն տեսնելէ ետք՝ կրնայ ետ դառնալ, և առանց երկրին մէջ ուրիշ բան մը տեսած ըլլալու, երկար ճամբորդութիւն մը հատուցուած նկատել: 4200 մետր մեծ Արարատը և 3100 մետր փոքրը կը բարձրանան Երեւանու դաշտին վրայ, որ իր կողմէն 900 մետր ծովէն բարձր է, այնպէս որ անոր գետնի տարածութիւնը Սեւ Անտառին հարաւային երեակէն քիչ մը աւելի տեղ կը գրաւէ: Մինչև 2700 մետր բարձրութիւն՝ կեդրոնացեալ՝ քիչ մը ձուածն զանգուած մը կը կազմէ, յետ այնու երկու գագաթները կ'անջատուին: Փոքր Արարատը դասական ձևով, շատ սեպ կանգնած, սրածայր հրաբխային կոն մըն է, մինչ թէպէտև մեծն ալ՝ իր բոլորածն գագաթին վրայ կեդրոնական միջին խառնարան մը ունի, բայց ասկէ զատ հիւսիսային կողմը՝ անոր մօտէն քիչ մը վար անգամ մ'ալ կը կարկառէ և այս աստիճանին բարձրութեան վրայ՝ վարէն որոշ նշմարելի՝ երկրորդ խառնարան մը կը կրէ: Լեռան հիւսիսակողմը աւելի ուշ գոյացած խորխորատով մը, — Ս. Յակոբայ Զորը — խոր ձեղքուած է անոր քով կը տեսնուի հսկայ՝ կողմնակի գլխաւոր խառնարանէն արտահոսած լավայի հոսանք մը,

դեռ այնքան թարմ ու անխաթար, որ սայրածն պաղած կատարները եղերքներուն և հոս ու հոն նաև մակերևութին վրայ իրենց սեպութեամբ ձիւնին յենակէտ մը չեն ընծայեր, հապա ճերմակ պատեանէն սեւ դուրս կը ցրցուին, լայն, թխագոյն, խորտուքորտ գոտիի մը պէս խառնարանէն մինչև լեռան ստորտը վար իջնալով: Դեռ այս եղանակին Արարատին մեծ մասը՝ մինչև իսկ երկու գագաթներուն բաժանման կէտէն վար՝ ձիւնով ծածկուած էր, և այս ահագին՝ շլացնելու չափ սպիտակ զանգուածին տեսքը, որ իր սուր՝ իբր զմեկով հատուած ստուերազծով կապոյտ եթերէն կորոշուէր, ծանրալիւս վեհափառութեամբ և աննկարագրելի մաքրութեամբ երկնային տարածութեան մէջ խոյանալով, բոլորովին անբացատրելի՝ գերագոյն ուղղակի բնատալուրութեան ակնթարթ մը գոյացուց մէջս, որ մինչ ցարդ վիճակուած ըլլար ինծի: Անբարբառ աղօթք մը միայն կրցայ ընել որուն փրկաւէտ զօրութեամբը՝ հոգին կրցաւ հսկայի պէս ազատիլ իր վրայ տիրող լարուած դրութենէն:

Երեւան էի. Գերմանահայ ընտանիքի մը քով միայն քանի մը ժամ հաճելի հիւրասիրութիւն մը վայելելէ ետք, ճամբան շարունակեցի դէպի առաջին գլխաւոր նպատակս հայկական հողին վրայ՝ Երեւանէն միայն քանի մը մղոն հեռու էջմիածնայ վանքը: Հոս ամենայն Հայոց Գերագոյն Պատրիարքին և Կաթողիկոսին նիստն է ու Հայերուն եկեղեցական կեանքին կեդրոնը, ուր սիրալիւսըն հրկար այցելութեան մը հրաւիրած էին զիս քանի մը հայ բարեկամներ, վանքին արեւանները, որոնց ծանօթացած էի գերմանական համալսարանները՝ իրենց ուսանողական շրջանին ատեն: Արեւմուտքին հետ թարանթաք

վանքին դուռէն ներս գլորեցաւ : Ընդունելութենէ ժամ մը ետքը ճաշի նստանք . սեղանին վրայ կ'եռար ահագին սամավարը և անուշ, կրակոտ վանքի գինիով լի գաւաթը շրջան կ'ընէր ագնիւ ընկերութեան մը մէջ, զոր կը կազմէին՝ Արարատ երկրին մէջ, Սուրբ լեռան ստորոտը՝ Գերմանացի տոքթօր մը և հայ կուսակիցներ, որոնք ժամանակաւ միասին գիտութեան աղբիւրէն խմած էին : Յետ այնու հրաշալիօրէն կազդուրիչ խոր քուն մը եկաւ և անկէ ետքը գեղեցիկ օրերու շարք մը, որոնց ընթացքին շատ բան սորվեցայ այն ամենքէն, զոր այս նկարագրութեան հետեւեալ բաժնին մէջ պիտի պատմեմ :

Միւս առաւօտուն կանուխ Կաթողիկոսին ունկնդրութեան հրամայուեցայ : Հայոց ներկայ Կաթողիկոսը Տ. Մկրտիչ Ա. Սիրմեանն է, զոր բոլոր ժողովուրդը Հայրիկ անունով կը պատուէ, մօտ 80 տարեկան ծերունի մը, ծնած 1821ին Ալուր՝ Վանայ լիճին վրայ, Հին Հայաստանի սիրտը : Առաջուց բարեկամաբար նշմարուած էր թէ նորին Սրբութիւնը խօսակցութեան զուտ քաղաքականութեան շուրջը դառնալը, ինչպէս նաև ընդունելութեան և Հայաստան կենալու քաղաքական կիրառութիւն մը տալ՝ չպիտի սիրէ տեսնել : Այս այնքան հասկնալի, որքան իրաւացի փափաքին ճշգրտիւ հետեւած եմ և կը խնդրեմ հետեւեալ նկարագրութիւնը միեւնոյն տեսակէտով, այսինքն քինախնդրական կամ գիտումնաւոր շահագործումէ հեռու նկատել :

Արքեպիսկոպոս մը, որ Գերմանիա ուսեր և փիլիսոփայութեան տոքթօրի աստիճան ստացեր է, վանքին հիւրասննեակէն, որ քնակարանս էր, զիս առաւ ու Կաթողիկոսին առաջնորդեց : Առաջնորդս միանգամայն իբր թարգման նշանակուեր էր, որովհետեւ Հայրապետը թէ-

պէտեւ քանի մը անգամ եւրոպա ճամբորդեր է, միայն հայերէն ու թուրքերէն կը խօսի : Արքեպիսկոպոսը ինծի բացատրեր էր թէ իր եկեղեցւոյն պետին ընդունելութեան առեւ, միեւնոյն եղանակաւ յարգանքս յայտնելու եմ, ինչպէս ինք անձամբ պիտի ընէ, այսինքն Հայրապետին ձեռքն համբուրելու : Իրեւ ըողոքական տրեւմուտցի մը՝ նախ չուզեցի բողոքովին համաձայնիլ, սակայն չընդդիմացայ, հապա միտքս դրի ի հարկին այո՛ կամ ո՛չ վճռելու : Հայրապետին պալատը շատ պարզ չէ՞ք մըն է՝ երկար երկյարկանի խաչածէւ թեւ մը բակին մէջ, որ պարսկական ժամանակէն ի վեր գոյութիւն ունի : Խողարներու հագուստով քանի մը ծառաներ պատկառանօք բարեւեցին լայն կառադրան մէջ և սանդուխին վրայ, որ՝ առաւելագէս եւրոպական և քիչ մ'ալ ասիական ճաշակով կահաւորուած սննեակները կը տանի : Տիվաններով, Վիեննական աթոռներով մեծ ու լուսաւոր սրահ մը իրեւ սպասարան կը ծառայէ : Քանի մը վայրկեան յետոյ՝ աշխարհականի եւրոպական տարազով քարտուղար մը՝ չքեղ գորգերով զարդարուած ընդունելասրահին դուռը առաջնորդեց մեզ : Յատակին կողմը թիկնաթոռի մը վրայ նստած էր Կաթողիկոսը՝ հսկայ դէմք մը, երկար, խիտ գրեթէ ձիւնի պէս սպիտակ մօրուքով, մանիշակագոյն մետաքս հագած, գլուխը կլոր գդակ մը դրած ու կուրծքին վրայ պարզ խաչ մը : Բայց այս ամենը նսեմացաւ այն չքնաղ հեղութեան և ջերմ ու վառ բարեսրտութեան առջև, որոնք այս ալեւոր դէմքին վրայ կային և աչքերէն կը ցոլանային : Բողոքականի խղճմտանքս վայրկենապէս հալեցաւ և ես անկեղծօրէն ու սրտանց դրաւուելով, արեղային պէս պատկառելի ծերունիին ձեռքը շրթունքներովս շօշափեցի :

Բարեւէն ետք սենեակին երկայն կողմը աթոռի մը վրայ նստայ. Հայրապետը բաւական հեռուն լայն կողմը թիկնաթոռի մը վրայ նստած էր և մեր մշտնդը կայներ էր վանականի երկայն սև տարազով թարգմանը: Երբ առողջութեան ու որպիսութեան սովորական տեղեկատուութիւնը լմնցաւ, արքեպիսկոպոսը թարգմանեց թէ՛ Նորին Սրբութիւնը ուրախ է Սրարատ երկրին մէջ հիւր մը ողջունելու այն տեղէն, ուր այնքան հայեր ուսում ստացեր են. ցաւակցութիւնս յայտնեցի Հայ ժողովուրդին ներկայ ծանր ճակատագրին համար: Իրրեւ պատասխան տաք ու սրտառուչ երկար խօսակցութիւն մը հետեւեցաւ, որմէ նախ բառ մը իսկ չհասկցայ: Թարգմանս գլխահակ և գետին ուղղած ակնարկովը ուշադիր կ'ունկնդրէր, և ես ակամայ խօսողը զիտեցի. լռելեայն հոգալով որ հոգեւորականին կարելի չսիրտի ըլլայ՝ ամբողջ կապակցութիւնը պահել, Վերջապէս Հայրապետը լռեց և իսկոյն ու առանց ընդհատման հետեւեցաւ թարգմանութիւնը — »Հազարաւորներու սպանութիւնը, կանանց բռնաբարութիւնը, գիւղերու կործանումը և հունձքերու աւերումը մեր ժողովուրդին էն խոր, էն մահացու դժբաղդութիւնը չեն կազմեր, հապա փախստականներու արտագաղթը, ժառանգական հայրենիքէն յօտարութիւն ազգին ցրուումը, ուր կ'ամբարոյականանայ և իր ազգայնութիւնը կը կորսնցնէ: Անցեալ տարի Թրքահայաստանէն երեսուն հազար հալածականներ էջմիածին եկան. զանոնք չըջակայ նահանգներուն գիւղերը ցրուեցինք, բայց երկրիս գիւղացիներուն գերագոյն զոհարելութիւնն իսկ չկրնար զանոնք տեսականօրէն պահպանել. Անհամարներ ամբողջ առաջաւոր Ասիա ցրուեցան, Հայրենիքը տիրող սովէն ու Եաթաղանէն խուսափելու համար: Նոյ-

նիսկ մանուկներու մեծ մասը, որ եւրոպացի և ամերիկացի մարդասէրներու ողորմածութեամբը ստոյգ մահէ կ'ազատի, օտար երկրի մէջ կը թուելով՝ Հայրենիքին համար կը կորսուի, թէպէտեւ ֆիզիքական կեանքներին կը պահպանուի: Հայրենիքը աւերակ է, հունձք չիկայ, տուրքերը վճարելու դրամ չիկայ, գործիք չիկայ, չիկայ բանիմաստ ուսուցիչ՝ որ կարենար յուսահատներն ու վտարանդիներն հաւաքել և զանոնք տոհմային թանգ հողին վրայ տոկալու և յարատեւելու յորդորել: Միշտ աւելի ստուար պիտի գաղթեն և ամեն տեղ մոլորին, ուր իրենց գերագոյն ինչքը կը կորսնցնեն»:

Այս խօսքերը տիպար են այն դատողութեան համար, զոր հայրենասէր և մտաւորական Հայերը իրենց ժողովուրդին դրութեան նկատմամբ ունին: Ամենէն մեծ չարիքը հայրենիքէն արտագաղթն է, որովհետեւ ազգին շարունակական քայքայումը կը նշանակէ, եթէ չյաջողուի արգիլել և բաց աստի առաջնորդող միտքերը կատարելապէս կ'ըմբռնեն որ հիմա միայն դրամ չահելու հետամտող գաղթական տարրերուն մէջ բարոյական մեծ հետամտող գաղթական տարրերուն մէջ բարոյական մեծ քայքայում կը տիրէ: Մասնաւորապէս ներկայ Կաթողիկոսը կեանքին լաւագոյն ուժը նուիրեր է ժողովուրդին ցիրուցան ըլլալուն և գաղթական հայութեան մէջ ծաւալած չարիքներուն դիմադրաւելու: Երբ երեսուն տարեկան էր ամուսինը կորսնցուց և Պօլիս վանական եղաւ, բայց քսան տարի ետքը գրեց իր էն համբաւաւոր ու լաւագոյն գիրքը՝ «Իրախտի ընտանիքը» իբր ապացոյց թէ այն ժամանակէն ի վեր ժողովրդական առողջապահութեան ճշմարիտ հիմքու գաղափարը որքան քիչ կը պակսէր իրեն: Նշանաւոր քարոզիչ մը՝ երկար տուն Պօլիս բնակէն ու մամուլի մէջ անխնայ անկեղծութեամբ

մը գործեց բարոյական ու մտաւոր բարձրացման համար հայ ընկերութեան, որուն բարձր խաւը, «Ջոջ» ըստած-ները շատ քիչ երախտապարտ եղան իրեն։ Զոջերը ու նոյնիսկ հոգեւորականութենէն մաս մը ջանադին խրիմեանի Պոլսոյ պատրիարք ընտրուիլը վիժեցնել, սակայն և այնպէս հասարակութեան մէջ վայելած ժողովրդականութիւնը յազթանակը տարաւ։

Իբրեւ պատրիարք Ջոջերու վարչութեան դէմ կը-ռիւր շարունակեց և ջանաց Դրան կողմէ Մայրաքաղաքի Հայերուն արածուած ինքնավարութեան սահմանին մէջ՝ ազգային ամէն կարգի գործերուն վարչութիւնը ժողովուրդին հարազատ ներկայացուցիչներուն յանձնել։ Պէր-լինի Վեհաժողովին ալ ջանաց իր ժողովուրդին ձայնը լսել տալ, բայց ապարդիւն — Միւսները երկաթէ դգալ մ'ունէին, իսկ ինք փայտէ — ինչպէս յետոյ անգամ մը ըսեր է։ Եթէ կայ մէկը՝ քաղաքական ամէն փոփոխու-թիւն ի բաց առեալ. որ ճանչցած ըլլայ թէ Հայերը ինչ բանի պէտք է հետամտին, ան ալ խրիմեանն է։ Բարե-նորոգման ծրագիրը, զոր իբրեւ Պոլսոյ Պատրիարք ա-ռաջարկեց, երեք գլխաւոր կէտեր ի նկատի ունի. 1. — Կղերականութեան եւ քեւական վարչութեան Bistumverwaltung) բարեկարգում. 2. Ժողովարդին Բիւս-նական-ազգային կրթութեան միջոցներու հայրապրում. 3. — Արտագաղթի դադարում։ Այս երեք կէտերը մինչեւ այսօր ծրագիրը կը կազմեն եկեղեցական-հայրենասիրա-կան բարենորոգչական կուսակցութեան, զոր մեծաւ մա-սամբ ներկայ Կաթողիկոսը կրթեր է։

Ժրաջան բարենորոգիչը նուազ վտանգաւոր ընելու համար, Թուրք լոնակալ կառավարութիւնը երու-սաղէմ աքսորեց զայն, ուրկէ ամբողջ ժողովուրդին

ընտրութիւնն և Ռուս կառավարութեան վաւերացումը կաթողիկոսական դահը հանեցին։ Պոլիս այնքան չնոր-հաղուրկ եղած էր, որ ստիպուեցաւ Պաղեստինէն Թրի-էսթի վրայով Էջմիածին ճամբորդել և Ոսկեղջուրէն խոյս տալ։ Պարագաներու բերմամբ բարձրագունակ մարդը՝ նկատի ունենալով Հայկական խնդրի մասին տէ-րութեանց խուսափողական ընթացքը, քաղաքականու-թեան մէջ առնելիք մէն մի քայլը՝ իբրեւ անպատակ և վտանգաւոր՝ խուսափիլ հարկադրուած է։

«Բան մը չեմ կրնար ընել, բայց միայն արտասու-լից աղօթել, որ Աստուած ողորմի և եւրոպական իշ-խաններուն և հասարակութեանց սիրտերը դարձի բերէ, նամանաւանդ Զեր երկրին մէջ՝ Գերմանիա, ուր Հայե-րուն դէմ թշնամանօք կը վարուին», ըսաւ Կաթողիկոսը ի վերջոյ, խօսակցութեան ատեն մը վանքի, որուն թան-գարանը պիտի ցուցնէին, և ճամբորդութեանս ծրագրին շուրջը դառնալէ ետք, որուն համար յանձնարարու-թիւններ խնդրեր էի։ Փախաք յայտնելով՝ մեկնելէս ա-ռաջ զիս անգամ մը եւս տեսնելու, Կաթողիկոսը վեր-ջացուց խօսակցութիւնը։ Պատկառանքի անկեղծ զգա-ցումով մը թողուցի իր Ազգին աս հարազատ Հայրը եւ Սոյն հայրենասիրական վսեմ դէմքը հոգւոյս մէջ ան-ջնջելի գծերով պիտի գրօշմուէր նոյնիսկ առանց լուսա-նկարին, զոր Կաթողիկոսը հրաժեշտի առթիւ ինքնագիր ստորագրութեամբ նուիրեց. «Ի յիշատակ Հայոց Հայրի-կէն»։ Էջմիածին ընակութեանս վերջանալուն հրաժեշտի ունկնդրութիւնը աւելի երկար տեւեց եւ նուազ ձեւա-կան նկարագիր մը կը կրէր. խնդիրը միայն գործնական հարցի մը վրայ էր. — Բողոքական առաքելութիւնը Հա-յերուն մէջ։ Էջմիածնայ մէջ բացարձակապէս համոզուե-

ցայ, ինչ որ ինծի հասկանալի եղաւ ի Թիֆլիս հայ արքեպիսկոպոս Գէորգ Սուրէնեանին խօսակցութեան ատեն ինչ ձեւով որ այդ առաքելութիւնը տեղի կունենայ հայ ազգային եկեղեցիէն դուրս այսինքն անոր հակառակ, ապագայ չունի և ժողովուրդին չկրնար օգտակար ըլլալ: Հարկ չեմ տեսներ շեշտել թէ այս վճիռով ամերիկեան կամ ուրիշ միսիօնարներու Հայերուն ներկայ տառապանքին ընծայած գործնական բարերարութեանց արժէքը չշոշափուիր:

Էջմիածնայ արեղաներէն չատ, չա՛տ չա՛տ բան սորվեցայ. աս մարդկանց ջանքը իրենց ազգին ակնհիւսթերութիւնները սրբագրելու, անձնուիրութիւնը՝ որով վանական ուխտը կը կրեն, որովհետեւ գիտեն թէ այս եղանակաւ իրենց գաղափարներու իրականացման լաւագոյն կերպով պիտի կրնան աշխատիլ, անկեղծութիւնն ու վեհանձնութիւնը՝ որով ժողովուրդին բարոյական վերակենդանութեան և մտաւոր վերածնունդին ծառայել կ'ուզեն, այս բոլորը զիրենք մեր համակրանքին լիապէս արժանի կ'ընեն:

Երեկոյն երբ բարեկամներս և վանական կեանքի կանոնին համաձայն՝ կանուխ իրենց առօրեայ աշխատութեան հետեւող եղբայրութիւնը քնանալու գացին, մէկէ աւելի անգամներ ընդարձակ շէնքին տափարակ տանիքին վրայ պտտելով կամ նստելով, ինքնիրենս մտածեցի անմոռանալի օրերուն և չաբաթներուն այս շարքին դէպքերուն և ծանօթութիւններուն վրայ, զանոնք մտքիս ու փորձառութեանս շրջանակին մէջ լաւ դրոշմելով:

Հրաշալիօրէն մեղմ ամառուան գիշերները լիալուսինը կը փայլէր մութ երկինքէն և արծաթագոյն, թըրթռուն կամուրջ մը կը կաղմէր հսկայ ջրամբարին վրայ,

որ ամրան տաքերուն վանքի պարտէզը ոռոգելու ջուրին գանձերը կը պարունակէ. ծիրաններու և դեղձներու ընդարձակ պուրակները աննկարագրելիօրէն անուշ և մեղմ ծաղկաբոյրը վեր կ'ուղարկէին. վանքի հին եկեղեցիին շրջագծերը և սուր ու սեւ ստուերները, զոր շէնքը ընդարձակ գաւիթին վրայ կը ձգէր լուսնալոյսէն ողողուած պայծառութենէն թխակի կ'որոշուէին և Արարատին խրոխտ վեհափառութիւնը իր կապտագոյն-սպիտակ լուսաշողուած՝ երկինքէն առկաթ թագաւորական փայլով՝ անմատչելի, նուիրական րարձրութեամբ ու մեծութեամբ կը խոյսնար այս երկրէն դէպի լուսաւոր պայծառութեան աշխարհը: Լեռան ստորոտը լուռ կը կենային Արաքսի դաշտը, վանքն ու Վաղարշապատ գիւղը, ժամանակաւ Բագրատունեաց արքայնիստ մայրաքաղաքը, միայն վանականի մը խուցէն կարմրագոյն, միայնակ լոյս մը կը փալիւէր դուրս լուսնագիշերին մէջ, և մարածի պէս կը հնչէին քէմէնչէի մը վրայ, (հայկական ջութակին) զարնուած երգի մը հատակոտոր ձայները: Ի՞նչ երգ էր: Չգիտէի, բայց հաւանականօրէն անոնցմէ էր, որ մեղամաղձոտ և մեղմ ձայներու կը յարմարէր — նմանապէս նորագոյն հայ բանաստեղծութիւն մը — և միտքս էր:

Ո՞ւր էր թէ զեփիւռիկ
Ըլլայի թափառիկ,
Ոսկեթել մազերուդ
Տայի համբուրիկ.

Ո՞ւր էր թէ վարդ գոհար
Ըլլայի վառ ի վառ,
Ընտրէի ինձ բազմոց
Կուրծքդ ձիւնափայլ, Եւրն. և ին.:

Աս որքա՛ն Վալթէր Յօնտէր Յօկըլվայտէն կը յիշեցնէ:

ՄԱՍՆ Բ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ՈՒ ԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Արդի հայ ժողովուրդին զարգացողութեան ու ձիրքին, նկարագրին ու ազգային առանձնայատկութիւններուն, նամանաւանդ իր եկեղեցւոյն արժանիքին ու էութեան վրայ ուղիղ գաղափար մը միմիայն Ռուսահայերէն կարելի է կազմել, որովհետեւ անոնք միայն գրեթէ բնական հանգամանքներու, բաղդատաբար շարժելու ազատութեան և մասամբ ինքնազարգացման կարելիութեան մէջ ապրած են:

Աւելորդ է ցոյց տալ թէ՛ ուր որ այս ամէնը գոյութիւն չունէր ու չունի, ո՛ւր ժողովուրդի մը ո՛չ կեանքին ու գոյքին, ո՛չ ալ կրթական և կրօնական սեպհականութեանց համար իրաւունքի պաշտպանութիւն կար — և աս շատ մը դարերէ ի վեր մինչեւ այսօր, ինչպէս իրաց վիճակը Թրքահայերունը և աւելի կամ նուազ Պարսկահայերունը էր ու է, բնականաբար ողջամիտ ո՛չ մի մարդու ազգ մը դատելու կամ դատապարտելու ուղիղ հիմերը տրուած կ'ըլլան:

Կովկաս գտնուած ատենս ժամանակէ մը ի վեր, մասնաւորապէս Թիֆլիս, հակահայկական շարժում մը սկսած էր: Ասոր նեցուկները որոշ ուս շրջանակներ ու վրացիներ էին, կարգ մը ուս և վրական թերթերու գործունէութիւնը կը հետապնդէր՝ բոլոր Հայերը, մանաւանդ Թիֆլիսի բնակչութեան հայկական մասը՝ իրեւ սխիթեմթիւք շահագործողներու, տաղտկալիներու, վաշխառուներու ընկերութիւն մը նշաւակել: Ռուս և Թա-

թար Ընկերութեան, Կուսակալութեան, Բնթերսպուրկի Կառավարութեան հասցէին *videant consules* մը ուրիշի մը վրայ զրկուեցաւ. Հայութենէն պաշտպանուելու, զանոնք ետ մղելու, արգիլելու ամէն կարելի միջոցներ առաջարկուեցան: Հայ եւ քանի մը ուսներէն թերթեր բողոքեցին և ըստ կարելոյն իրենք զիրենք պաշտպանեցին: Գրաքննութիւնը երկու կողմին ընթացքին ալ առժամաբար թուլատրեց:

Առ հասարակ ազգի մը վրայ իրեւ ամբողջութիւն կարելի չէ վճիռ արձակել, ինչպէս Հայերուն նկատմամբ բոլոր անոնք կ'ընեն, որոնք անոնց հետ կը չփութին: Կովկաս որու հետ ալ խօսիս, ուս, գերմանացի, վրացի կամ ո՛վ որ ալ ըլլայ, ամէն տեղ անոնք անխիղճ խաբեքաներ կը նկարագրուին: Արեւելք շատ յեղյեղուած յոռութեան աստիճանաւորումը ծանօթ է. երկու հրէայ յոյն մը կ'ընեն, երկու յոյն՝ հայ մը, երկու հայ՝ սատանա մը — սակայն չեմ ուզեր լռութեամբ անցնիլ որ ուղղակի սատանային առջեւի տեղը միաձայն հայուն չտրուիր, յաճախ Յոյներէն առաջ կը դնեն և երկու Յայներ ուղղակի սատանա մը կ'ընեն:

Չանաղան ազգերէն ո՛չ նուազ բոլոր դատակարգերն ալ հայ ժողովուրդին վրայ իրենց դատաստանով համաձայն են: Երբ Կովկաս գերման քարոզիչի մը փափաք յայտնեցի՝ Հայերը մօտէն ճանչնալու, այս տխուր և անբարխտ մտադրութեանս համար չափով մը վրաս ցաւեցաւ:

Երիտասարդ ուս սպայ մը, շատ սիրաբարոյ մարդ մը, որուն հետ կէս օր ճամբորդեցի, անգամ մը ձիավարին հետ խօսքի բռնուեցաւ ճամբուն, ձիերուն, օգին ևն. ի վրայ և հարցուց թէ որ ազգէն է. «Հայ, Պարսն, պատասխանեց մարդը»: «Ամօթ, Գ... գրողը տանի»:

ամենաանկեղծ ցասումով մը դուրս թռաւ սպային բեր-
նէն, և կառուվարը ալիւս խօսքի մը չարժանացուց:

Հայ վաճառականի մը իմանութիւն մտնողը այն զգա-
ցուն ունի թէ գամերով ու փոսերով լեցուն գետնէ մը
կ'անցնի և երբ տուն դառնայ, բոլոր բարեկամներն ու
վստահելի զրացիները գնուածը կը քննեն, մինչև որ
համոզուի թէ գործին մէջ հայկական խարդախութիւն մը
չի կայ: Ահա՛ ընդհանուր դատաստանը: Այսու հանդերձ
ամբողջ Կովկասի մէջ տնտեսապէս ո՛չ ոք այնքան կը
զարգանայ, որքան Հայերը: Ինծի շատ հետաքրքրական
էր զիտել թէ Հայերուն դէմ այս բացայայտ հակակրու-
թիւնը, նոյն իսկ արհամարհանքը պատճառ մը միայն ու-
նի և ան ալ տնտեսական ասպարէզն է: Հայերուն ուղ-
ղուած գանդատներուն սկիզբն ու վախճանը միշտ միեւ-
նոյն կէտն է, խնդրոյն մէջ ուրիշ բանի վրայ հաղիւ թէ
կը խօսին—գործի մէջ առեւտրական խորամանկութեան
զուգաւորուած անուղղամտութիւն, անխզճութիւն՝ որուն
համար շահելու ամէն միջոց անխտիր լաւ է, ասոնք են
Հայերուն ուղղուած յանդիմանութեան տեւական առար-
կան: Վերջապէս իրական նախատինք մը չէ որ համե-
րաշխ կ'ապրին և փոխադարձ օգնութեան տրամադիր են:

Յաճախ Գերմանիա այն կարծիքը լսած եմ իբր թէ
Արեւելք Հայերուն ուղղուած հակակրութիւնը մեր երկ-
րին հակահրէականութեան նմանութիւնը ունի: Աս բա-
ցարձակապէս սխալ է: Երբ հակահրէականութիւն ըսելով
ուրիշ բան չհասկնանք, բայց միայն հրեայներուն դէմ
հակակրութիւն մը որ առեւտրական գործի անխզճութե-
նէն և շահասիրութենէն յառաջ կուգայ, այն ատեն բաղ-
դատութիւնը յամենայն դէպս կրնայ համաձայնիլ: Հա-
կահրէականութիւնը փոքր առեւտրականին ու արհես-

տաւորին, որ հրէական դրամագլխէն, հրէական ճարպի-
կութենէն ու խորամանկութենէն ո՛չ նուազ նաեւ դեռ նոր
յառաջդիմող հրէային զգաստ, խնայող նկարագրէն և իր
նմաններուն հետ սերտ համերաշխութենէն կը գերազան-
ցուի և որ արմատական հակահրէականի մը պէս կը վտր-
ուի, որովհետեւ հրէային գերակշիռ մրցակցութիւնը անոր
տնտեսական գոյութեան կը սպառնայ, այս հակահրէակա-
նութիւնը արդարեւ նմանութիւն մըն է Արեւելքի Հայա-
տեցութեան:

Սակայն յետ այնու կը սկսի խոշոր տարբերութիւն
մը: Տնտեսականը հակահրէականութեան հարցին միայն
մէկ մասն է և սպառնութեամբ ո՛չ գլխաւորը: Ամբողջ
մտաւորական կեանքի ասպարէզին, քաղաքականութեան,
արուեստի, գրականութեան, լրագրութեան մէջ ևն.,
մեզի համար առնուազն այնքան լուրջ է հրէական հար-
ցին առեղծուածը: Այս մասը շատ ուղիղ կերպով կ'ամ-
փոփուի Մօմէլէի հրէականութեան վերագրած խօս-
քով՝ իբրեւ «տարրալուծման խմոր»: Հայերուն համար
ատոր խօսքը չկրնար ըլլալ ու չէ ալ: Քննական ու շա-
հադիտական տեսակէտով Հայը առհասարակ քիչ ատակ
է: Ընդհակառակն շատ աւելի ըմբռնում ունի մտաւոր-
հեղինակութեան — ուրեմն Հրէաներուն ճիշդ հակառակը:
Երկու ժողովուրդներուն մէջ տիրող խնամի նկարա-
գիրները անով կը բացատրուին որ նմանօրինակ նիւթա-
կան դրութիւն մը յամենայն դէպս միեւնոյն յատկանիշ-
ները յառաջ կը բերէ:

Երբ խնդրը դրամ շահելու վրայ է, Հայը յա-
ճախ չբաշուիր անձնապէս ստորնանայու, ստելու կամ
չափ ու կշիռ խարդախելու, և ո՛վ որ Ռուսոյ կանխաւ
լինական նահանգները կը ճանչնայ, ճիշդ միեւնոյն փոր-
ձառութիւնը պիտի ունենայ Հրէաներէն, ինչպէս Կով-

կասի Հայերէն:—Բայց ասկէ զատ Հայերուն ազգային նկարագրին վրայ ուրիշ ժողովուրդներու նկարագրէն աւելի գէշ խօսիլ ուզել՝ անիրազեկութիւն կամ թշնամութիւն կը նշանակէ: Անխտիր բոլոր ազգերուն և դասակարգերուն քով, որոնք Հայերուն հետ կը յարաբերին, Հայուն վատահամբաւ ըլլալուն պատճառը, անոր շահելու մղումն և ըստ մեր ըմբռնումներուն էն շահամոլ ու դատապարտելի միջոցներ գործածելու ատեն, ու և է ամօթի պակասն է: Հայ առեւտրականը՝ փոքր խանութպանէն մինչեւ մեծ վաճառականն ու դրամատէրը, Կովկասի մէջ, բաց ի այն կողմերէն ուր թաթար հասարակութիւնը մեծամասնութիւն կը կազմէ, գրեթէ մրցակից չունի, որովհետեւ առեւտրական «գործունէութեամբ» միւս ազգերը կը զերազանցէ:

Վրացիներն ու իրենց ցեղակիցներն թէպէտեւ քանի մը ասպետական յատկութիւններ ունին, ընդհանրապէս ծոյլ և հեշտասէր են: Ռուսները Կովկաս գաղթականներ, զինուորականներ ու պաշտօնեաներ են: Թիֆլիսի բնակչութեան 150000ին հազիւ թէ 12000ը ռուս ըլլան: Բուն լեռնային ժողովուրդները առեւտուրի մէջ կարեւորութիւն չունին, արհեստի մէջ շատ քիչ և բաց աստի նմանապէս ճարպիկ վաճառական թաթարները՝ պարփակուած կողմերէն (մանաւանդ երկրին հարաւորեւելքը) դուրս՝ իրենց անշահ լեզուագիտութեան պատճառաւ չեն կրնար մրցիլ Հայերուն հետ, որոնք շատ դիւրաւ կը սորվին ռուսերէնն ու յաճախ ալ վրացերէնը: Արդ երբ մէկը պարկ մը ածուխ թէ տուն մը գնել կամ ծախել ուզէ, տասնէն ինը պէտք է Հայու մը հետ յարաբերութեան գայ, յորում տասն անգամին ալ հաւանօրէն վնասուողը պիտի ըլլայ: Որովհետեւ դժ-

ուար է ամբողջ Կովկաս մէկը գտնել, որ կեանքին մէջ առ նուազն մէկ անգամ Հայէն վնաս կրած չըլլայ, տարօրինակ պիտի թուէր Հայերուն մասին աննպատ դատաստաններ չլսել և ո՞վ չպիտի ուզէր ասկէ հետեւցնել թէ Հայերը բոլորովին ժանտ արարածներ չեն: Մարդիկ անգամ մը այնպէս վարժուած են որ սրբութեան և անձեռնմխելիութեան ըմբռնումը հիմնապէս ուրիշ ո՛չ մի բանի համար այնքան ընտանի, ընդունելի և բնական է քան սեպհականութեան, և ամէնէն բնական իրենց սեպհականութեան համար: Չեմ կասկածիր որ մարդ Հայերուն աւելի քիչ պիտի նեղանար, եթէ անոնց մասնաշատկութիւնը օրինակի համար մանկասպանութիւնը կամ զաղտնի մարդակերութիւնը ըլլար, քան թէ՝ որ այս նշանակելի ժողովուրդը ծայրայեղ և անըմբռնելի դատապարտելիութեանը մէջ միայն իր գրպանը լցնել կ'ուզէ:

Այս կէտին վրայ զանազան դասակարգերու պատկանող Հայերու հետ բացէ ի բաց խօսած եմ: Չարիքն ուրանալու կամ հիմնապէս անվնաս ներկայացնելու փորձեր չպակեցան, նմանապէս Հայերուն դէմ հակակրօնութիւնը իրբեւ անհասկնալի չարութիւն մը համարելու — քիչ միայն դարուս ամօթը պիտի ըսէի — չարութիւն մը, որուն չարժաւորներն նախանձն ու ցեղային մոլեռանդութիւնն են, ծանօթ օրինակներուն համեմատ: Անոնք սակայն բացառութիւններ էին: Հայ ժողովուրդին առողջ կորիզին մասին համոզումս այն ատենէն կը սկսի, երբ յաճախ նկատեցի թէ եւրոպական կրթութիւն ստացող Հայերը, ո՛չ միայն հասկացողութիւն և խոր ցաւակցութիւն ցոյց կուտային ժողուրդին թերութեան համար, այլ իրապէս ունէին:

Հայերու մասին տրուած ամէն վճիռ սկիզբէն սխալ

է. եթէ ի նկատ չառնուի թէ անոր իւրաքանչիւր անգամը, առժամաբար աննշան բացառութեամբ, ծնունդով կրթութեամբ և կենսահայեացքով արեւելցի է: Չեմ ըսեր թէ բնութիւնով այնպէս է, այն ատեն գերմանական, ֆրանսական կամ ուրիշ ու է դաստիարակութիւնը զայն չպիտի կրնար փոխել, բան մը որ ինչպէս փորձառութիւնը ցոյց կուտայ, ո՛չ միայն կարելի է, այլ և կանոնը, անմիջապէս որ երիտասարդ Հայ մը Եւրոպա վարժարան յաճախէ: Ուրեմն ի՞նչ ըսել է Արեւելցի: Առժամաբար այս հարցը մասնաւոր ասպարէզի մը՝ առեւտրական գործունէութեան մէջ սահմանափակել կ'ուզեմ: Արեւելք բնութեամբ ո՛չ-վաճառական ժողովուրդներ կան — Թուրքերն ալ ասոնցմէ կը համարուին — ի սկզբանէ բոլորովին գերակշիռ պատերազմական բնազդներով: Կրնայ ըլլալ որ անոնք, եթէ նոյնիսկ առեւտուրի յարմարին, պատերազմիկին կամ աւաղակին հին ասպետական «Այո՛ն այո՛ և ոչն ո՛չ»ի ամբողջ բարքը ի յայտ բերեն: Թուրքը չճանչնալու համար, չեմ կրնար դատել: Անոր յաջորդ ցեղակից Թաթարը ամէն տեղ շատ ճարպիկ առեւտրական մը ըլլալու համբաւն ունի, բայց ձիերու առեւտուրէն զատ, արհեստով խաբեբայ չէ: Ասկէ զատ Կովկաս քանի մը կողմերու հուղկահարները, աւաղակներն ու արջառագողները Թաթար են:

Ընդհանրապէս Արեւելքի առեւտրական յարաբերութեան համար նշանաբան մը միայն կայ — Ամէն մարդ այնքան պէտք է խաբուի և անխղճաբար այնքան կը խաբուի, որքան իր ապուշութիւնը կը ներէ: Երբ խնդիրը առեւտրական չափի վրայ է, Արեւելքի վաճառականը մարդու մը վրայ, որ բարոյական խղճմտանք կ'ընէ, այնպէս կը նայի, ինչպէս քանիպալը սամարացիին, որ

վերաւոր և գերի թշնամիին վերքերը կը խնամէ, փոխանակ զայն լափելու: Հո՛ս խնդիրը որու վրայ կ'ըլլայ թող ըլլայ, Յոյն, Հայու, Պարսկի Պոխարացիի Վրացիի, միեւնոյն բանն է: Նոյն իսկ Ռուսիոյ առեւտրական դասակարգին բարձրագոյն խաւերը արեւմտեան սկզբունքներ իրրել կանոն դեռ նոր ընդունած են գործի մէջ: Մէկը չի կրնար կասկածիլ թէ ինծի ծանօթ չըլլայ որ մեր առեւտրական աշխարհէն արտակարգօրէն մեծ շրջանակներ գործի մէջ տարբեր խղճմտանք կընեն քան տունը, բայց հոս ալ սահման մը կայ ուրկէ դուրս որոշ գործելակերպեր վաճառականներուն առեւտրական բարոյականութիւն անուանած վերարկուով չեն սքողուիր: Անհնգութիւն (Reelitat) և համերաշխութիւն արդարեւ շատ մը պարագաներու մէջ սովորական սկզբունքներ են և գրեթէ միշտ իրապէս բարոյական տեսակէտի մը համեմատութեամբ կը նսեմանան: Բայց տարբեր բան երբ հասարակ վաճառականը, օր. համար Ռուսիա խնդալով կը խոստովանի սովորական առած մը. «Այո՛, առեւտուրի մէջ անգամ մը ասանկ է, եթէ չխաբես բան չես կրնար ծախել»: Նամանաւանդ Արեւելքի մէջ խաբեբայութիւնն ու առեւտուրը գրեթէ հոմանիշ են. առանց խաբեբայութեան առեւտուր չըլլար, ինչպէս Փիւնիկեցիներուն ատեն՝ առանց մարդորսութեան ու ծովահէնութեան: Երբ Հայը առանց նկատողութեան առեւտուրի մէջ ամէն կարելի անուղղամտութիւն կը գործէ, ատով կէտ մը իսկ աւելի գէշ չըլլար քան ուրիշ ու է արեւելցի մը: Երբ կ'ըսեմ թէ Հայերը իբր Արեւելցիներ պէտք է դատուին — երբ մարդ անոնց նկատմամբ արդար ըլլալ կուզէ — դեռ դիտողութեան մը պէտք կայ թէ ինչ որ բերած է այս ժողովուրդը մինչեւ իր դաշնուած

աստիճանը — իր արկածներն ու պատմութիւնն են : Արդէն իսկ արաբական տիրապետութիւնը եօթէն մինչեւ տասներորդ դար Հայաստանի վրայ ծանր դժբաղդութիւններ բերաւ , այսու ամենայնիւ ազգին բուն հերոսական դարը մասամբ այս ժամանակին մէջ կ'իյնայ : Խաչապուտեան դէմ մղուած կռիւով Բագրատունեաց իշխանութիւնը երկւան կուգայ , որ վերջապէս Հայաստանի կատարեալ անկախութիւնը ձեռք կ'անցնէ , բայց չի կրնար երկրին մէջ իշխանութեան միութիւնը պահպանել :

ԺԱՐԳ դարուն երկիրը կարգ մը փոքր թագաւորութիւններու և իշխանութիւններու բաժնուեցաւ : Յետ այնու Բիւզանդացիները յաջողեցան՝ Սելճուքեան վերահաս փոթորկին դէմ պաշտպանելու պատրուակաւ՝ Հայաստանը ձեռք անցնել : Ռոմանոս Դիոկէնէս կայսրը սակայն Ալփաւան Սուլթանէն ծանրապէս պարտուեցաւ , և երկիրը Տրապիզոնի սահմանէն և արեւմտեան քանի մասերէ զատ յաղթողներուն անձնատուր եղաւ :

Սելճուքեան նոր տիրապետութիւնները փոքր Ասիոյ բիւզանդական իշխանութեան կատարեալ վախճանը կը նշանակէին : Սարահարթին ներսերը աննշան հայկական իշխանութիւններ անկախութիւննին դեռ երկար առեն պահեցին : Բայց Ալփաւան երկիրը այնքան անմարդացուց և աւերեց , որ ազգը դարերու երկար շարք մը ընկճուած մնաց : Միայնգամայն շարունակ նոր փոթորիկներ անցան անոր վրայէն : Իբարու ետեւէ թիմուրի բանակները յարձակեցան երկրին վրայ , յետոյ թուրք ցեղեր ոգողեցին զայն , և Ժերդ դարուն վերջը Մեծ Հայաստանը պարսկական նահանգ մը դարձաւ : ԺՋրդ դարուն սկիզբը՝ Օսմանցիները , որոնք ամբողջ պալքանեան թերակղզին տիրացած էին , Հայաստանի մեծ մասը յա-

փրշտակեցին և հաղիւ մէկ երրորդը Պարսկաստանին թողուցին : Հիմա հայութեան ¹/₃ը ռուսական հողի վրայ կ'ապրի : Այս կողմին բացառութեամբ հայ ժողովուրդը յետ այնու ութը դարէ ի վեր ահանկ ճակատագրի մը ենթարկուեր է , որ մարդ պէտք է զարմանայ թէ ինչպէս կրցած է պահպանել ինքզինք իրրեւ ազգ , և ան ալ գերաստիճան կենսունակ և մտացի ազգ մը :

Պէտք է ի նկատի առնել թէ ինչ կը նշանակէ ազգային եկեղեցին ու քրիստոնէութիւնը , եթէ նոյնիսկ այնքան ինկած կերպարանքով մը , կանգուն պահել այն հանգամանքներուն մէջ , որոնց ենթարկուեր են Հայերը : Պէտք է համեմատել թէ ինչ եղած է թուրքերէն նուաճուած Պալքանեան թերակղզին բնակչութիւնը , որուն դիրքը բաղդատմամբ Հայերուն շատ աւելին պատաւոր էր : Հայաստանը իսլամութեան ծովին մէջ , որուն զօրութիւնը բանէ մը չէր սահմանափակուէր , ամբողջ տասը դար գրեթէ կղզի մը եղած է , մինչդեռ Պալքանեան թերակղզին վրայ միայն մեծ ու փոքր օսմանեան զինուորական գաղութներ գտնուած են . միայնգամայն Եւրոպայի մերձաւորութիւնը , հինգ տարի նուազ իսլամական տիրապետութիւնը , ինչպէս նաև 17րդ դարուն վերջէն սկսեալ դրացի մեծ տէրութիւններուն բաղդատմամբ՝ թուրք իշխանութեան յետամնացութիւնը բոլորովին տարբեք կերպով կը նպաստաւորէին պալքանի քրիստոնեայ ժողովուրդներուն ինքնապահպանումը : Սակայն և այնպէս իսլամութիւնը Ալպաններն ու Պօսնացիները և յոյներուն ու պուլկարներուն մեծ մասը կուլ տուած է : Ուրեմն երբ արդի Հայերը բաղմադիմի , ծանր , ազգին մէջ արմատացած թերութիւններով վարակուած են , անիմաստ ու անիրաւ , պատմական թերի խորհրդածութեան

ու բարոյական թերի դատողութեան յատկանիշ մ'է, պարզապէս այս ժողովուրդին վրայ փայտը կոտրել: «Անպիտան ու այլասեռած ցեղ մը, որ Ապտիւլ Համիտէն լաւ բանի մը արժանի չէ:» Երբ ազգ մը հայերուն ճակատագիրը իր իսկութեամբ ապրած է, որ անանկ պարագաներու մէջ ինքնապահպանութեան հրաշալի արդիւնքը կրնայ ցոյց տալ, ամէն բանէ առաջ իրաւունք կունենայ յարգուելու, եւ երբ իր թերութիւնները նժարին մէկին վրայ կշռուին, այն ատեն կրնայ միւսին մէջ նետել իր ցաւերը: Միմիայն բոլորովին անսիրտ մէկը կամ կատարեալ յիմար մը կրնայ անգիտանալ այս իրաւունքը: Հայերուն վրայ տիրող ճնշումը բնականաբար Հայրենիքին մէջ էն զօրաւորն էր: Հայերուն համար երկու կարեւորութիւն կար իրենց դրութիւնը բարելաւելու: Արտագաղթ կամ հարստութիւն դիզելը, որ բուն երկիրը յամենայն դէպս վտանգաւոր սեպականութիւն մը մնաց: Երկու միջոցներուն ալ ձեռնարկեցին: Մէկ կողմէն 100, 000 հաշուող հայ գաղթականութիւն մը ասիական եւ եւրոպական թուրքիա, Պալքանեան փոքր պետութիւնները, Ռուսիա եւ Աւստրիա-Հունգարիա ցրուեցաւ, միւս կողմէն ժողովուրդին համայն գործունէութիւնը, կորովը կը կեդրոնանար գլխաւոր միջոցին վրայ, այսինքն ուր որ ալ գտնուէր, իր կեանքը միշտ հանգիստ անցնելու եւ դրամ շահելու: Բնականաբար վերջինս միշտ եւ միայն խոնարհագոյն եւ ստորագոյն եղանակաւ կարելի էր: Գերի մը ինչպէս դրամ շահի տէրերուն մէջ եւ չամբարոյականայ: Այսպէսով Հայութեան մտաւոր կարողութիւնները, ամբողջ դարերու ընթացքին՝ այս ցաւալի ուղղութեամբ միայն զարգացած են եւ զարգացումը դժբաղդաբար կատարեալ եղած է:

Մնացեալ բոլոր ուղղութեամբ զարգացում ո'չ միայն կարելի չէր, հապա Հայերուն մտահոգութիւնն էր, տիրող ճնշման տակ ազգայնութիւնը, եկեղեցին, լեզուն, աւանդութիւններն ու հաւատքը՝ թէ հակառակ անհամար դժբաղդութիւններուն, դեռ ապագայի մը կը դիմեն, պահպանել: Ասիկա բրած են: Հայերուն մասին տրուած ամէն վճիռ ստիպողաբար սխալ պէտք է ըլլայ, երբ այդ վճիռը արտասահման ապրող Հայերուն համեմատ կը տրուի, հաւասար է խնդիրը թուրք, ռուս կամ տարբեր հայ հպատակներու վրայ ըլլայ: Օտարութեան մէջ Հայը գործաւոր է, արհեստաւոր է, գործարանատէր է, խանութպան է, վաճառական է, դրամատէր է, հողատէր է, բայց երբէք՝ ինչ որ է Հայրենիքը, այսինքն երկրագործ: Հայ ժողովուրդը բուն իսկական երկրագործ ժողովուրդ մըն է, որ իր արտերէն, հողերէն ու այգիներէն կ'ապրի: Ան քաղաքային ժողովուրդ մը չէ, այլ գիւղական: Քիչ չատ մեծ քաղաքներ գերակշիռ կամ բացառապէս հայ բնակչութեամբ քիչ են, օրինակի համար, ամբողջ Ռուսահայաստանէն Գանձակը 20000 ո'չ զինուորական բնակիչներով ու նաեւ միմիայն անկէ փոքր Ախալքալաքին: Ժողովուրդը պէտք է հայ շինականներուն երկրին մէջ փնտռել, եթէ մարդ զայն ձանձալ կ'ուզէ: Հայերու մասին Գերմանիա տարածուած կարծիքները կամ ուղղակի պղտոր աղբիւրէ կ'ուզան եւ կամ Եւրոպացիներէ, որոնք թրքական Արեւելքի, ի դիպուածի նաեւ Ռուսիա, հայ գաղութներուն անդամներուն հետ երկար կամ կարճ շփում ունեցած են: Հայաստան եղողները աննշան կերպով քիչ են, եւ երբ մէկը բուն երկրին է, չատ չատ կարեւոր է թէ ինչպէ՞ս, ինչ դիտաւորութեամբ ու դիրքով կը ճամբորդէ, թէ բուն հայ

չըջանականներէն ընդունուելու համար ճամբորդին ինչ միջոցներ կ'ընծայուին, թէ ինչ ծանօթութիւններ կը տրամադրէ, թէ ինչ շահագրգռութիւն ունի ժողովուրդի մասին վստահելի գաղափար մը առնելու և տալու:

Արդ երբ հայ մը մշտապէս կամ ժամանակաւոր կերպով կը գաղթէ, միայն դրամ չահելու համար է, բացի այն սակաւութիւններէն, որոնք գիտական կամ ուրիշ նպատակի մը կը հետեւին: Այսպէսով միայն, ժողովուրդին յատկանշական զտումը տեղի կ'ունենայ, որմէ կարելի է փորձառութիւններ ունենալ Հայաստանէն դուրս:

Շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար Գերմանացիներուն նկարագրութիւնը մեր ժողովուրդին այն անդամներուն համեմատ ընել, որոնք դրամ չահելու համար Ռուսիա գաղթելու և հոն կիսով կամ մեծաւ մասամբ ռուսացիներ են: Հոս ալ կան բացառութիւններ, բայց թո՛ղ ինծի ցոյց տան ընկերութիւն մը, որուն կոշտ նիւթապաշտութիւնը, ընկերային բդամտութիւնը, ազգային անանկութիւնը և մամոնապաշտութիւնը կարելի ըլլար աւելի իրաւացիօրէն յանդիմանել քան անորը: Եթէ Ռուսները ուզեն ան գերմանացիներուն համեմատ Գերման ազգին վրայ գաղափար կազմել — իմաստուն կերպով մը չեն ըներ — արդարեւ պիտի նեղանայինք: Ասկէ հետեւող դասը Հայերուն համար ալ ինկատի ունենալու է:

Հայերուն արտագաղթի ամենամօտ վայրը բնականաբար Վերին Կովկասն է: Շատ մեծ կարեւորութիւն ունի որ ամբողջ Կովկասը վերջին տասնեակ տարիներուն տնտեսապէս հայկական նահանգ մը կըլլայ: Այս իրողութիւնը երկրին նիւթական բարգաւաճման համար նշա-

նաւոր յառաջդիմութիւն մը կը նշանակէ, որովհետեւ Հայերը միակ տարր են, զոր Ռուսիան կը տրամադրէ ամբողջ Կովկասը տնտեսապէս հիմէն բանալու: Բնականաբար նկատի չեմ առնել մասնակի ձեռնարկներ, ինչպէս նաֆթի և հողին հանքային հարստութեանց վրայ հիմնուած ճարտարարուեստները, որոնց համար միջազգային դրամագլուխ անգամ դրուած է գործին մէջ, բայց առեւտուրի, գործարանային աշխատութեան ու արուեստի, դրամատիրութեան և վերջերս ալ հողային eu gros բանական (rationel) շահագործման մէջ Հայերը արժէքներ մասամբ ստեղծեցին, մասամբ ալ ինկածները վերականգնեցին: Բնիկ ժողովուրդը տնտեսապէս անճարակ է, բուն ռուսական նախաձեռնութիւնը այս վայրերէն քիչ կը հրապուրուի, ըստ այսմ, բացի Պաքէն, ուր զօրաւոր մասնակցութիւն ունին, վերջին տասնեակ տարիներու ընթացքին տնտեսական զարգացման տեսակէտով Կովկաս կատարուածը, մեծաւ մասամբ Հայերուն և անոնց գործունէութեամբ ձեռք ձգած դրամագլխին արդիւնքն է:

Հայերուն չորսիւ Թիֆլիսի բնակչութիւնը 150,000-ի բարձրացած է: Հոս և ուրիշ շատ մը քաղաքներու մէջ դրամագլուխն ու անշարժ ստացուածքը անոնց ձեռքն է. հետեւաբար կանխաւ վրացական քաղաքին՝ վարչութեան տէրն են և մանաւանդ մամուլին մէջ կրթութեամբ ու տաղանդով էն նշանակելի ֆաթթօրը, թէպէտեւ գրաքննութիւնը չթողուր որ ծառերը մինչև երկինք բուսնին: Այս պատճառաւ Վրացիները դառնացած են, որովհետեւ իրենք զիրենք վտարուած կը զգան և Հայերուն շատ կը հայոյնեն, բայց անզգայութիւնն ու հեշտասիրութիւնը անոնց անկման շատ կը նպաստէ: Ընդունակ ցեղը յետա-

մնացը կը գերազանցէ — գայով առեւտուրի և գործունէութեան բարոյականին, արդէն ըսի թէ Հայերը, Վրացիները և Պարսիկները ու Թիֆլիսի բնակչութիւնը իրար յանդիմանելու բան չունին:

«Լա՛ւ — բայց Հայ Եկեղեցի», պիտի հարցուի: Միթէ հասարակութեան ու անոր կենցաղին վրայ կրօնական բարոյական ազդեցութիւն չընէր: Եւ երբ, ինչպէս կ'երեւայ այդպէս չէ, սոյն եկեղեցիէն կարելի է բան մը յուսալ: Հայ Եկեղեցին! կարելի է ըսել թէ անոր համբաւը Եւրոպա և մանաւանդ Արեւմտեան աշխարհին բողոքական շրջանակներուն մէջ այնքան յոռի է որքան Հայերուն համբաւն իսկ: Կովկասի և Հարաւային Ռուսիոյ աւետարանական-լուստերական հոգեւորականութենէն, ընդ որս անձնաւորութիւններէ, որոնք երկար տարիներու գործունէութեամբ մը ժողովուրդին ու լեզուին լաւ ծանօթ են, էպէս աննպաստ կարծիքներ միայն լսեցի: Պէտք էր աս կանխաւ ըսել, հեղինակաւոր ձայներ լուսթեամբ անցնելու պատճառաւ չամբաստանուելու համար: Սակայն և այնպէս կը համարձակիմ, թէպէտեւ Հայաստան քանի մը շաբաթ տեւող այցելութեան մը տեղեկութեանց պէտք է յենում, կարեւոր և ինչպէս կը խորհիմ վճռական կէտերու մէջ տարբեր գաղափար մը ներկայացնել: Յաճախ Հայ Եկեղեցին Արեւելքի բոլորովին կամ մեծաւ մասամբ մոռած եկեղեցիներուն հաւասար կը դատուի. օրինակի համար Խպտի, Հոպէշ, Սիւրիական-Յակոբեան: Աս բացարձակ անիրաւութիւն մըն է, որովհետեւ Հայ Եկեղեցին կենդանի է, նոյնիսկ արտակարգ գոյութեան գործարանաւորութիւն մը: Բայց ասով անմիջապէս ըսուած չլլար թէ անոր կենսականութիւնը որքան Աւետարանին հետ կապակցութեան պահպանումէն կախում ունի: — Կրնայ

ըլլալ որ, երբ ժողովուրդի մը ամէն կենսագործունէութիւն հիւժեր է, աղբային կենդանութիւնը, ի հնէ անտի գոյութիւն ունեցող և պահպանուած եկեղեցական գործաւորութեան փոխանցուի և անոր էական նշանակութիւնը ներքնապէս կերպարանափոխէ, մինչդեռ անցեալին ձեւերը կը մնան: Այսպէս եկեղեցի մը կրնայ կենդանի ըլլալ և այսու հանդերձ մեր ըմբռնումներուն համեմատ իբրեւ եկեղեցի թմրութեան օտարոտի և կասկածելի նշաններ ցոյց տալ: Աս նկատողութիւնը պէտք է Հայ Եկեղեցւոյ նկատմամբ ի կիր ածել, բայց ասով ալ անոր էութիւնը չսպառիր: Անկէ պարագային համեմատ շատ տարբեր հայեացք մը կարելի է ունենալ, երբ իբր ուսումնասիրութեան առարկայ հին ատենէն ի վեր փոխանցուած և մինչև այսօր տիրող դրութիւնը թէ՛ բարենորոգչական շարժումներն ու ջանքերն ի նկատի առնուի: Նոյնքան տարբեր պիտի ըլլայ վճիռը, երբ մարդ ի նկատի ունենայ քաղաքային գաղութներուն պարագաները թէ՛ իրաց վիճակը ուսումնասիրէ բուն Հայաստան, հարթ գեանին վրայ:

Հայ եկեղեցիին և հոգեւորականութեան երկու գլխաւոր յանդիմանութիւններ կ'ըլլան — տգիտութիւն և բարոյական անպտղաբերութիւն: Հասարակ կղերականութեան համար ուղիղ է, բարձրին համար մասամբ միայն. բայց պէտք է գիտնալ թէ մարդ Հայաստանի մէջ ինչպէս հոգեւորական կ'ըլլայ և ինչպէս կ'ապրի: Էջմիածնէն դէպի Շիրակ, Գանձակի նահանգը, ուր կը գտնուին Անիի աւերակները, ճամբորդութեանս ատեն իբր առաջնորդ քիչ մը ուսերէն գիտցող հայ քահանայ մը ունէի: Լեւ ու ձոր կ'անցնինք մենաւոր ուղիներէ, բո՛ւն հայկական երկիր: Հանգիստ կ'առնենք ձիւնապատ

արագած հրաբուխին ստորոտը, Օշական գիւղը, ո՛ւր Ս. Մեսրոպի գերեզմանին վրայ շինուած նոր ու սիրուն եկեղեցի մը կայ: Սուրբին գետնադամբանն իջայ, խորանը տեսնելու, որ իր ածիւններուն վրայ կանգնուած է: Հետաքրքրութեամբ դիտեցի խորանի պատկերը՝ Սիւքսթինայի միջամասին սրտաշարժ կերպով անճարակ, բայց բարեմիտ ընդօրինակութիւնը, և ի վերջոյ տեղւոյն ծեր քահանան խնդրեց, առաջնորդիս հետ իրեն հիւր ըլլալ:

Ճաշելէ ետք առաջնորդիս միջոցաւ շնորհակալ եղայ տանտիրոջ և տարիքը հարցուցի: «Եօթնասուն երկու»: Միայնգամայն մազերն ու մօրուքը դեռ նոր ճերմկալու սկսեր էին: (Հայերը, մանաւանդ հոգեւորականներ պատկառելի մօրուք ունին, բայց գիւղացիները մէնչեւ կզակն ու այտերը կը կտրեն և միայն կը թողուն որ պիտիբը մեծնան: Քահանաները երկայն սեւ զգեստ մը կը հագնին և իբրեւ գլխածածկոյթ բարձր ճիւղ գլանածեւ գըլխարկ մը): Բնականաբար զիրար «դու» կը կոչէինք, որովհետեւ գիւղերը դեռ «դուք» գործածական չէ: «Քա՛նի տարի է քահանայ ես»: «Եռեւուն»: «Առաջ ի՞նչ էիր»: «Եզներով արտս կը հերկէի, միւս գիւղացիներուն պէս, մինչև որ զիս քահանայ ընտրեցին, յետոյ աղօթքները սորվեցայ ու վարդապետը օծեց զիս: Հիմա ծեր եմ և գիւղացիներն ալ երիտասարդ քահանայ մը ընտրեցին»: «Կրնա՞ք երկուքդ ալ ապրիլ»: «Քիչ մը դժուար, գիւղացիները շատ բան չեն տար, բայց գիւղը մեծ է: Դեռ եզներ, չափահաս զաւակներ ու այս տունն ունիմ»:

Ուրեմն հայաստան մարդ այսպէս քահանայ կ'ըլլայ: Քրիստոնէութեան հին առեւտի զրութիւնը պահպանուած է: Քահանայութեան կանոնաւոր նախապատրաստութիւն

չի կայ, որպէս զի կարելի ըլլար հոգեւոր պաշտօնի մը թիկնածութիւնը շահիլ: Ժողովուրդին վստահութիւնը իր մէջէն մէկը կը կանչէ քահանայ ըլլալու: Ասկէ ետք պարտի եկեղեցական արարողութիւնը, հարկաւոր ծանօթ աղօթքները և ուրիշ որոշ տնօրինուած աղօթքները սորվիլ, վարդապետէն քննել ու օծել տալ: Յետոյ կը վերադառնայ իր հասարակութեան: Հաւանական չէ որ ուրիշ տեղ մը փոխադրուի, գիւղին մէջ, որ զինք ընտրած է, կ'ապրի ու կը մեռնի:

Այս իրողութենէն կը հետեւի որ կրօնականներու համար սէմինէն կղերանոցներ չի կան: Թէպէտ վարդապետ մը իրաւունք ունի, կարճ ատենի մը համար քահանայ մը որոշ յանձնարարութեամբ գիւղ զրկել, եթէ ատոր պէտք կայ, բայց սկզբունքով անոր ընտրութեան իրաւունքին չկրնար խառնուիլ: Հոգեւորական կամ վարդապետական կղերանոցներ կան, բայց հո՛ն միմիայն ապագայ քահանաներ չ'են կրթուիր, հապա երիտասարդները ընդհանուր կրթութիւն մը կը ստանան, և յետ այնու ամեն ինչ կ'ըլլան — յաճախ դասատու — թէպէտեւ քաղաք մը կամ գիւղ մը ազատ է, իրեն ծանօթ կամ յանձնարարուած նախկին ճեմարանական մը քահանայ ընտրել: Նմանապէս արգելք մը չի կայ որ մէկը գիւղի մը թափուր միացած քահանայութեան պաշտօնին ետեւէ ըլլայ և յաջողի, և կամ թէ վարդապետը մարդ մը առաջարկէ, բայց այս պարագային թեկնածուներէն աշխարհական և ոչ թէ քահանայ, և երբ գիւղի մը համար է, գրեթէ անուս մարդիկ: Անգամ մը վարդապետ մը գանգատեցաւ ինծի թէ երիտասարդները կղերանոցը աւարտելէ վերջ, գիւղական քահանայ ըլլալու շատ քիչ հակում կ'ունենան: Կը նախընտրեն քաղաքի քահանայ,

դաստուռ, վաճառական, արհեստաւոր կամ ուրիշ բան մը ըլլալ, որովհետեւ գիւղը գիւղացիին հետ գիւղացի կ'ըլլան:

Աս դրութիւնը երկու տեսակ չարիքներու կ'առաջ-նորդէ: Հոգեւորականը կրթութեամբ և բարոյական կեն-սահայեացքով իր ծուխէն հազիւ կամ շատ քիչ բարձր է, և երկրորդ կանոնաւոր հաստատ եկամուտ չունի, հապա տուրքերէն կախում ունի, զորոնք պաշտօնավարութեան ատեն և կամ ծխականներէն իբրեւ կանոնաւոր նուէր կը ստանայ, ըսն մը որ բնականաբար առանց սակարկու-թեան չըլլար: Բաց աստի օծութեան ատեն վարդապե-տին կարեւոր գումար մը վճարել պարտի, զոր կրնայ երբէ՛ք չունենալ, բայց կերպով մը կը ճարէ և յետոյ ժողովուրդէն կը քաշէ:

Աս երկու կէտերը յուրի են և յուրի հետեւանքներ ունին, թէպէտեւ սկզբունքը, որուն յետեւ են, ան-կասկած արտակարգ զարգացման ատակ է: Եկեղեցիին ու դպրոցին և առհասարակ ազգին համակ մտաւոր ու հոգեւորական կեանքին վիրաւոր կէտը կը կազմէ կտակարանին ժողովրդական լեզուով գոյութիւն չունենալը: Եկեղեցական ու աւետարանական լեզուն հին հայերէնն է, այսինքն 4րդ և 5րդ դարու հայերէնը: Ասանկ գրուած է նաեւ դասական ու աստուածաբանա-կան ամբողջ գրականութիւնը: Նորագոյն ժամանակի գործնական-կրօնական գրուածքներն ու թուրքիկները միայն ժողովուրդին գրական նոր լեզուով գրուած են: Հին ու նոր լեզուին տարբերութեան աստիճանին վրայ գաղափար չունիմ: Իբր թէ հասարակութիւնը եկեղեցա-կան կարգերուն ու շարականներուն միտքը «գրեթէ» կը հասկնայ: Ենթադրենք թէ մեր Աստուածային պաշտա-

մանց ծիսագիտական մասը միայն վալթըր Ֆօն տէր Ֆօ-կըլվայտէի կամ Սաքսըն Շքիկըլի լեզուով տեղի ունե-նար, կարելի պիտի ըլլար ըմբռնել թէ մօտաւորապէս որչափ կը հասկցուի: Պէտք է յարել նաեւ որ իբր թէ հայ լեզուն հին ատենէն ի վեր ո՛չ միայն իր սեպհական առանձնայատկութիւնը փոխած, այլ նաեւ արաբերէն ու թրքերէն բառերու նշանակելի խումբ մը ընդունած ըլլայ: Եթէ չեմ սխալիր նոր-կտակարանին ու Սաղմօսներուն ժողովրդական լեզուով թարգմանութիւն մը կայ, հայ աստուածաբանէ մը, որ բողոքականութեան անցած ու Գերմանիա քարոզիչ կարգուած է: Ինծի պատմեցին, թէ հայ եկեղեցին հիմա կը ջանայ ամենահին տոհմային ձե-ռագիրներու և յունական նոր ու եբրայական Հին Կտա-կարանին հիման վրայ գիտականօրէն վստահելի հին հա-կարանին հիման վրայ լեզուով Աւետարանի բնագիր մը հրատարակել: Աս գործը չլինցած ժողովրդական հրատարակութեան վրայ յերէն լեզուով Սա արդէն բան մըն է, բայց մէկ կողմէն պէտքը այնքան ստիպողական է, միւս կողմէն տրամադրելի սահմանափակ միջոցներու եւ յարմար ու-ժերու նուազութեան ու դարձեալ ուղղակի հրամայական շատ մը պարտականութիւններու հետեւանօք հին հայերէն կտակարանին վրայ այնքան քիչ կարելի է մտածել, որ ու է եղանակաւ մը առժամանակեայ դարման մը ան-հրաժեշտ է: Աւելի լա՛ւ գէշ, բայց ժողովուրդին համը-նալի լեզուով թարգմանութիւն մը քան ոչինչ: Առ նուազն պէտք է հոգ տարուի նոր կտակարանին առ ժամանակ պէտք է հոգ տարուի նոր կտակարանին հրատարակութեան: Եթէ կամ Ղուկասի Աւետարանին հրատարակութեան: Եթէ ազատ եմ հայ բարեկամներուս խորհուրդ մը տալ, հե-տեւեալն է. — Յամենայն դէպ Աւետարանի հարցին հա-

մար չուտով բան մը ընել։ Սա գործին մէջ կորովի ընթացք մը յարմար պիտի ըլլար մեր բոլոր համակրանքը ապահովելու եւ անվիճելի ապացոյց մը իրենց եւրոպայիւրացուցած ճշմարտապէս գիտական ու աստուածաբանական տեսակէտին կատարեալ լրջութեան։ Ո՛ւր կը մնար մեր եկեղեցին, ուր մեր Աստուածաբանութիւնը առանց Լուսէրի թարգմանութեան։ Եւ Լուսէր շատ գէշ բնագիր մը առած էր, որովհետեւ գործը աճապարելի էր և չէր կրնար բանասէրներուն սպասել, որ իր ժամանակին ալ գործի վրայ էին։

Տանտիրոջ հետ դեռ բաւական խօսեցայ և շատ բաներ հարցուցի։ Ռուսերէն բառ մը չէր հասկնար ու չէր խօսէր. Կովկասի բնիկ ժողովուրդը միայն քաղաքներուն մէջ ու բանակողիներուն վրայ ծանօթ է Ռուս լեզուին եւ ան ալ շատ թերի։ «Ի՞նչ պիտի խօսէիր, եթէ հիմա մենէի եւ ստիպուէիր զիս թաղել։» «Ամէն բանի համար տնօրինուած խօսքեր կան, թաղումի, մկրտութեան ու պսակադրութեան ատեն։» «Դուն քեզմէ բան մը չը պիտի ըսէիր։» Աս հարցումին վրայ քահանան ըստ երեւոյթին չիօթած լռեց։ Չգիտեմ թէ առաջնորդս ու թարգմանս ուղիղ թարգմանեց։ Բայց գիտեմ որ սրտառուչ եւ ժողովրդական, բանաստեղծական ճարտասանութիւնը Հայերուն համար անսովոր բան մը չ'է, եւ քահանայի մը ընտրութեան ատեն կրնայ մեծ դեր խաղալ։ Կրնան թէ բոլորովին անուս գիւղացիներ, որոնք քահանայ օծուեր են, զգայացունց դամբանականներ խօսեր են։ Գիւղերը քարոզ չիկայ։ Գրեթէ միայն վարդապետները կը քարոզեն եւ արդի կաթողիկոսը իր դիւթիչ ճարտասանութեամբ անուանի է։ Թիֆլիսի Արքեպիսկոպոսը ճշին վրայ առթիւ մը պատմեց թէ քարոզին համար ար-

հետական ակռաներ կրելու անհանգստութեան կենթարկէ ինքզինք։

Հիմա Հայերուն առաջնորդող ու տիրող տրամադրութիւնը ո՛չ թէ եկեղեցական այլ ազգային շահուն կը ծառայէ, թէպէտեւ գիւղական հասարակութեան եւ քաղաքային ու վանական ուսեալ շրջանակներուն մէջ մեծ տարբերութիւն կայ։ Գիւղացին բնութեամբ շատ կրօնական է եւ իր քրիստոնէութեան կամ ինչ որ կը համարի զայն, լիովին գիտակից։ Ասոր վկայ են հայ մարտիրոսները, որոնք թուրքիոյ դէպքերուն ատեն իրենց հաւատքին համար մեռան։ Բո՛ւն հայաստանէն դուրս, Արեւելքի վաճառաչա՛մ մեծ քաղաքներուն մէջ, բարձր դասակարգը մասամբ ուղղակի անեկեղեցական է եւ բաւին էն ցաւալի իմաստով «լուսաւորուած», մասամբ ալ սակայն եկեղեցական — պահպանողական եւ կը ջանայ հոգեւորական առաջնորդող մասին հետ, եկեղեցական-ազգային կրթութեան հիման վրայ, ժողովուրդին բարձրացման աշխատիլ։ Այս տարբերութիւնը երեւան կուգայ նաեւ արտակարգօրէն գործունեայ և բաղդատաբար ծաղկեալ հայ օրագրութեան և գրականութեան մէջ։ Հիւսիսն ու նուրբերն թշնամաբար իրարու դէմ են։ Հայերուն յատուկ է, ի հայրենիս ու պանդխտութեան մէջ, ժրջան, գրեթէ հրատոյժ, բայց մեղամաղձոտ, թախծալի հայրենասիրութիւն մը։ Միայն հազուադէպ ու առանձնակի են ձայները, որոնք «միջազգային» ռամկալարական գաղափարներ ներկայացնեն։ Հո՛ս հայերէն ոտանաւոր մը կը դնեմ, որ ազգին կրթեալներուն զգացման նմոյշ մըն է, Հայ կաթողիկ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիքթաշեանին հայ ընկերութեան մէջ յաճախ երգուած երգերէն է, որ էական ոգով «Արաքսի Արտասուքը» կը յեղեցնէ։

Ո՛հ ի՛նչ անուշ և ինչպէս զով, ևն.:

Կերեւայ թէ դժուար է հայ բանաստեղծութիւն մը արդիական լեզուի մը թարգմանել, որովհետեւ ան համեմատաբար ոճի շատ պարզ ձեւեր գործածեր է, մեր Միկրոյանկերուն պէս, որուն նախ պէտք է խորասուզուիլ, պարունակութեան գեղեցկութեան թափանցելու համար: Սայաթ Նովա աշուղին, որ նախորդ դարու երկրորդ կէսին ապրած է, սիրային երգերու թարգմանութիւնը շատ պարզ ու անպաճոյճ կերեւայ:

Ազգին ուսեալ խաւերուն և ազգային եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը, ինչպէս ըսի, համերաշխ չէ: Ինչպէս ամէն տեղ հո՛ս ալ կրթութիւն և հարստութիւն համընթաց ըլլալուն, վանականութենէն դատ բուն Հայաստան իրապէս կրթուած քիչ մարդիկ կան: Հայերուն մտաւոր Elite-ը հայ գաղթական ժողովուրդով հոծ, մեծ քաղաքները հաստատուեր է, ինչպէս Պոլիս ու Թիֆլիս: Հո՛ս ներք հաստատուեր է, ինչպէս Պոլիս ու Թիֆլիս: Հո՛ս կը տեսնեն նաեւ նշանաւոր հայ թերթերը: Բուն Հայաստանի բնակչութիւնը, կը կրկնեմ, գրեթէ միայն երկրագործներ և քանի մը քաղաքներու մէջ ալ փոքր արհեստաւորներ ու վաճառականներ են: Մինչեւ Թրքահայաստանի հանգամանքներուն քայքայումը, ժողովուրդին բարձր կրթութեան ներկայացուցիչները ուսուցիչներն էին, ասոնք մեծ անձուիրութեամբ եկեղեցական, թաղային ու մասնաւոր վարժարաններու մէջ կը գործէին: Ռուսահայաստանի պարագաները հազիւ թէ կը տարբերին: Ի՛նչէ անտի մասնաւոր գիտնական դասակարգ մը կայ՝ վարդապետները, որոնք սակայն վանական են: Այն երիտասարդները, որոնք Արեւմտեան Եւրոպայ կրթուեր են, և բազմակողմանի բաց ո՛չ միշտ գերակշիւ կրօնական կրթութիւն մը ստացեր, արդէն հայրենիքն իսկ

վարդապետ ըլլալ ուխտեր են և կամ կ'ընեն վերադարձին, որովհետեւ համոզուեր են, այս կերպով հասարակութեան օգտակարագոյնս ծառայել: Արդարեւ իրրեւ վարդապետներ, որոնք անպատճառ վանք մնալ ստիպուած չեն, կրնան կրթական, ուսուցչական ու նաեւ զուտ գիտական գործունէութեան տեսակէտով՝ խոր, բազմադիմի և աւելի նուազ սահմանափակ ազդեցութիւն ունենալ: Վանական սա գիտնականներուն, և անոնց մէջէն ելլող եպիսկոպոսներուն մասին, մինչեւ կաթողիկոսը, աստուածապետական գաղափարներու կամ դիտաւորութեանց խօսքն անգամ չկրնար ըլլալ: Անոնք ազգին համար կ'ապրին. եկեղեցին ալ ազգային եկեղեցիէն տարբեր բան չեն հասկնար:

Աս նկատողութեամբ հայ մտաւորականութեան մեծ մասը, որուն համար եթէ նոյնիսկ բարոյական - կրօնական չա՛ն չիկայ, բոլորովին եկեղեցական են, որովհետեւ եկեղեցին, կաթողիկոսութեամբ մարմնացած, միակ ազդակն է, որ որոշ մտքով մը ազգին միութիւնը արտաքուստ ճանաչելի կերպով կը ներկայացնէ: Հասկանալիօրէն սակայն սա շրջանակները ներեկեղեցական բարենորոգումներու անտարբեր են: Որքան որ ընդհանուր կրթութեան ընդունակ ու հետաքրքիր են, նոյնքան անտարբեր են գիտական-աստուածաբանական և կրօնական-ժողովրդական գաղափարին:

Կրթեալ արդիական Հայը կրթութիւնը ընդհանրապէս իբր լուսաւորութիւն կը հասկնայ: Երիտասարդ Հայ շրջանակներ այնքան առաջ գացեր են որ նոյնիսկ ազգային եկեղեցիին հետ յարաբերութիւննին կը խզեն և կուսակրօնները ու աշխարհական հոգեւորականութիւնը կը ծաղրեն: Աս մօտաւորապէս մեր երկրին ան մարդ-

կանց հայեացքն է, որոնք մտաւոր յառաջդիմութիւն մը կը կարծեն, եկեղեցին, ըստ կարելւոյն նաեւ կրօնքը լքել: Ո՛չ նուով սակայն իրապէս լուրջ և կրօնապէս խորհող մարդիկ կան, որոնք կրթեալ վանական հոգեւորականութեան առաջնորդող անձնաւորութեանց — եպիսկոպոսներուն ու վարդապետներուն — հետ ժողովուրդին չափաւոր պահպանողական ուղիներէ ընթացող բարձրացման կ'աշխատին:

ՄԱԱՆ Գ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Որքա՞ն հայ կայ: Հայ ժողովուրդը դեռ կրնայ ապագայ մը ունենալ: Գերմանիա դառնալէս ի վեր այս հարցումները յաճախ ուղղեցին ինծի: Առաջին հարցումին ճշգիւ պատասխանել անկարելի է, իսկ երկրորդին պատասխանը շատ դանաղան կրնայ ըլլալ, Ըստ պէսպէս ըմբռնմանց:

Ռուսահայերը առանց մեծ սխալի կարելի է միլիոն մը հաշուել, Պարսկահայերը հարիւր հազարէն պակաս կը մնան, բայց Թրքահայերուն համար որոշ բան մը ըսել կարելի չէ: Միակ ապահով միջոցը պիտի ըլլար իսկական մարդահամար մը, և աս անիրագործելի նպատակ մ'է: Ռուսահայերուն գրեթէ կէսը խիտ կ'ապրի, այսինքն Թրքահայերուն հետ շաղկապուելով՝ հին հայկական հողի վրայ. միւս կէսը մասամբ Կովկաս և հարաւային Ռուսիա իրրեւ գաղթականութիւն ցրուած է — Թիֆլիսն ալ հետք, հակառակ 60,000 հայ բնակիչներուն — մասամբ ալ մեծ ու փոքր ինքնամիտի հայ չրջափակ գաղութներ կան արեւելեան Անդրկովկասի թաթար մասին մէջ, ինչպէս Շուշի, Գանձակ, Շումախա: Բուն հին Հայաստան ալ շատ մը տեղեր ո՛չ հայ տարրեր կան, մասնաւորապէս ռուսական սահմանին վրայ թաթարներ և Բիւրտեր, որոնք սակայն ռուսական հովանիին տակ անվնաս են և շատ շատ արջառ գողնալու կը համարձակին:

Թուրքիոյ հայ բնակչութեան հարցը բնորոշ է: Պէր-

լինի վեհաժողովէն անմիջապէս ետքը, երբ Ապտիւլ Համիտ պարտաւորեցաւ հայ նահանգներուն մէջ բորենորոգութիւններ ներմուծելու, շատ թափանցիկ գործողութիւն մը ըրաւ, որ սակայն բոլորովին փափաքելի հետեւանքն ունեցաւ, որովհետեւ Եւրոպայի այս գործերուն անձնաթէր, որոնք ըստ երեւոյթին շատ պարզ բաներ կ'երեւային, Հայաստանի նահանգներուն նոր բաժանումը կատարուեցաւ: Աս ըլլալէն ետք, յատկանշական կերպով մը ցոյց տրուեցաւ որ ո՛չ մի նահանգի մէջ բնակչութեան հայ մեծամասնութիւն մը կար, ուրկէ Ապտիւլ Համիտի հայ մեծամասնութիւն մը կար, ուրկէ «փոքրեւանագէտները» (ցաւով) եզրակացուցին թէ հայ «փոքրամասնութիւններուն» պատճառաւ ինքնավարութիւն և բարենորոգում մտցնելով անկարելի է ներել ո՛չ հայ «մեծամասնութիւնները», որոնք ատանկ բաներ ըսաւ չեն ուզեր: Ասով խնդիրը փակեցին և յետոյ այնու փութով և արդիւնքով հո՛գ տարին, որպէս զի եւրոպական Մամուլը երբ խօսքը Հայերուն վրայ ըլլար, ըսէր — բարեմուրդ երբ խօսքը Հայերուն վրայ ըլլար, ըսէր — բարեմուրդ մը որ զիտաւորութեանց դէմ այն արտակարգ նորոգման բոլոր զիտաւորութեանց դէմ այն արտակարգ դժուարութիւնը կայ որ ո և է նահանգի մէջ ինքնամիտի և հայ բնակչութիւն չի գտնուիր: Լինցա՛ւ Ապտիւլ Համիտը կ'ըսէ, ան պատուարժան է, — անկասկած շատ աւելի պատուարժան քան Հայը — ուրեմն յանցանքը Հայերուն է, երբ կարելի չէ օգնել իրենց, թո՛ղ ամբողջ բնակչին: Կէտ մը միայն ապահով է, կարելի չէ չըջամբով սահմանագիծ մը դնել, որ տաճկական հողի վրայ գտնուող բոլոր Հայերը այնպէս պարփակէր, որ աս գծին սահմանափակած երկիրը գերակշռութիւն հայկական երկիր կոչուէր: Թրքահայ գաղութներէն ընդարձակ շատ տեղեր կան, ուր թէպէտեւ Հայերը բնակչութեան կարեւոր մէկը մասը կը կազմեն, սակայն ընդհանուր թիւէն վար կը

մնան, և օրինակի համար Կիլիկիան Հայերը, երկար միջոցներ, ո՛ւր գրեթէ միայն ո՛չ Հայեր կը բնակին, ժողովուրդին ընդհանուր զանգուածէն հեռու են: Փոքր Ասիոյ զանազան նահանգներէն կարելի է կարեւոր մաս մը բաժնել, որ կապակցելով մասամբ հայկական ըլլայ, մասամբ ալ հայ մեծամասնութիւն մը ունենայ: Երբ մարդ Լեհ-գերմանական սահմանին լեզուական-ազգայնական քարտէսը դիտէ, պիտի կրնայ հայ կղզիին սահմանաւորումին — կամ եթէ կ'ուզէք ո՛չ սահմանաւորումին — վրայ գաղափար մը կազմել: Ինչպէ՞ս հոն լայն, խառն գօտին երկու կողմը զուտ լեհական ու զուտ գերմանական տեղեր կան, ուր ազգերը անքակտելիօրէն իրարու խառնուած են — օրինակի համար Վերին Շէլդիա, Բոզ-Նանիա, Արեւմտեան Բրուսիոյ նահանգը, Քասուպները — այնպէս ալ հո՛ս հայկական կորիզերկիր մը կայ խառն կողմեր և ո՛չ հայկական երկիր: Պէտք չեմ զգար ցուցնել թէ մեծ ճարակութիւն մը չէ, բրուսական գաւառներն ալ վարչական երկրաչափութիւնով այնպէս կարգադրել, որ կարելի ըլլար աներկիւղ ըսել. նահանգ մը չի կայ որ Լեհ մեծամասնութիւն ունենար: Բաղդատութիւնը երկարելու հարկ չի կայ:

Ուրիշ բան մըն ալ ինկատի առնելու է, երբ խընդիրը Թրքահայերուն թիւին վրայ է: Թուրքիա մարդահամար չի կայ, հապտ տուրքերու գանձման պատճառաւ գիւղերուն համեմատ և գիւղերուն մէջ ալ երդնուն համեմատ կը հաշուեն: Երբ ճամբորդ մը իմանայ թէ աս գաւառը 50 հայ և 70 ո՛չ հայ գիւղեր ունի, ասի շատ սխալ գաղափար մը կուտայ, եթէ մարդ չգիտնայ որ քրիստոնէայ Հայ գիւղերը թէ՛ Ռուսիա թէ՛ Թուրքիա շատ աւելի մեծ են քան մահմետական գիւղերը: Հայերուն ըն-

տանեկան և ազգականական համերաշխութեան զգացումը այնքան մեծ է որ որքան կարելի է միեւնոյն գիւղին հասարակութեան մէջ կը մնան, մինչդեռ մահմետականները դիւրմբռնելի պատճառներով ճիշտ հակառակը կ'ընեն — բուն ընտանեկան կեանք չի կայ և հետեւաբար ընտանեկան գաղափար — ասկէ զատ ո՛չ միայն հայ գիւղին հասարակութիւնը, այլ նաեւ ամէն երդ հակում ունի իր շրջանակը ըստ կարելոյն ընդլայնելու, երկու, երեք և աւելի սերունդներ նահապետական պետի մը չուրջն խմբելու, և հո՛ս ալ մահմետականները ճիշտ հակառակը կ'ընեն — արագ բաժանում: Ասկէ դիւրաւ կարելի է հետեւեցնել թէ ինչ տեսակ են ան սրբազրութիւնները, որոնք պէտք է ընել Թրքահայերուն մարդահամարի հաշիւներէն: Ես իմ կողմէ չեմ համարձակիր թիւ մը ըսել: Դժուար է թէ կարելի ըլլայ բուն Հայաստանի, հիմա՛ թրքական, գրեթէ խիտ զանգուածը մէկ միլիոնէն պակաս հաշուել և ապահովաբար այնքան ալ իբր փոքրամասնութիւններ սահմանակից նահանգները, մասամբ ալ Պոլիս և արեւմտեան նահանգները ցրուած են: Մայր հայրենիքին մէջ ուրեմն կից առ կից առ նուազն մէկուկէս միլիոն են, ասոր մէկ երրորդը Ռուսիա, երկու երրորդը Թուրքիա. աս սահմանին չուրջը երկու տէրութեանց շատ մը գաղութներուն ցրուածութեան մէջ գրեթէ միեւնոյն թիւը: Յամենայն դէպս ամբողջ ժողովուրդը երեք միլիոն հաշուել, չափազանցուած համարելու չէ, հաւանականաբար առաջագոյն թիւը: Արեւելքին համար աս չա՛տ չա՛տ է, երբ նկատուի թէ ամբողջ Փոքր Ասիան, որ Գերմանիոյ չափ մեծ է, ասոր բնակչութեան հազիւ $\frac{1}{6}$ ը ունի, անոր չափ մեծ Կովկասը հազիւ $\frac{1}{4}$ ը: Օրինաբար վարչութեան մը տակ և քաղաքակրթական անհրաժեշտ

չէնքերու և հաստատութիւններու վերականգնումէն ետք, աս երկիրներուն բնակչութեան թիւը կրնայ բազմապատկուիլ և ասոր ամենէն առաջ Հայերը պիտի մասնակցէին: Դեռ մարդկային տարիք մըն է որ Կովկասը ուսս իշխանութեան տակ է և բնակչութիւնը կրկնապատկուած է:

Լրացնելու համար կ'ուզեմ յարել որ 1830ի ատենները՝ մասնակից երեք տէրութեանց համաձայնութեան համեմատ՝ Կաթողիկոսը ընտրող պատգամաւորներու յարաբերութիւնը, Ռուսիոյ և Պարսկաստանի համար մէկ կողմէն, Թուրքիոյ համար միւս կողմէն $\frac{3}{8}$ որոշուեցաւ: Այսինքն ան ատեն ընդունեցին որ Թուրքիա երեք անգամ աւելի Հայ կ'ապրին քան Ռուսիա և Պարսկաստան: Եթէ նոյնիսկ թրքական կոտորածները և Ռուսահայաստանի հասարակութեան անտարակոյս աւելի զօրաւոր բազմացումը հաշուի առնենք, պիտի տեսնենք որ վերոյիշեալ ընդհանուր թիւէն դիւրաւ զեղչել չըլլար:

Հայութեան ճակատագրին ձեւակերպումը Ռուսիայէն կախում ունի. — Բայց Ս. Բեթերսպուրկի կառավարութեան քաղաքականութիւնն ալ կախում ունի իր կարգին ծաւալուն ու կնճռոտ ազգականներու ամբողջ շարքէ մը, որոնք յաճախ իրարու կը հակասեն: Նախ հակիրճ գաղափար մը տալ կուզեմ այն ձգտումներուն մասին, որոնք հայերուն քաղաքական խտէրները կարելի է անուանել, մանաւանդ ազգին այն խաւին, որ արդէն քաղաքական խորհրդածութեան կարողութիւնը իւրացուցած է, ուրեմն եկեղեցական առաջնորդող շրջանակներուն, մտաւորականութեան ու Ռուսիոյ և Թուրքիոյ ողջամիտ հայ մամուլին: Բնականաբար թէ Ռուսիա եւ թէ մանաւանդ Թուրքիա հայ ազգային — քաղաքական խնդիրներու և հարցերու հրապարակային վիճաբանութեան շատ նեղ սահմաններ

դրուած են: Կարելի է ըսել թէ ամէն խորհուրդ ու ջանք գլխաւոր նպատակի մը շուրջը կը դառնայ. — Ազգին պահպանումը եւ անոր աւսափին ու ներքին դուրսեան բարձրացումը: Այս նպատակին համար շարժելու ազատութիւն կը փափաքին, որուն իրականացման ու եւ ձեռով մը կեանքի, պատուոյ և սեպականութեան տեւական ապահովութիւնը ի թուրքիս պէտք է կանխէր: Անոնց փափաքը նկարագրին համեմատ դեռ որոշելիք թրքահայ նահանգներուն վարչական բարենորոգումն է, որուն համար Պէրլինի վեճաժողովին մեծ տէրութեանց տուած խոստումներուն կապաւնին, բան մը, զոր Ապտիւլ Համիտ Պէրլինի վեճաժողովէն անմիջապէս ետքը վերին Եփրատի և Տիգրիսի նահանգներուն վարչական նոր բաժանումովը արգիլելու այնքան արդիւնաւէտ կերպով աշխատեցաւ:

Բնականաբար ո՛չ մի ողջամիտ հայ անկախ հայ տէրութեան մը վրայ խորհած ունի, այն պարզ պատճառաւ որ մինչև հիմա դիւանագէտ մը ատանկ գաղափար մը չը կրցաւ յղանալ: Զոնց կառնեմ, ինչ որ հայրենասիրական երեւակայութիւնը պարապ ժամերուն կը նկարէ, երբ խնդիրը նպատակի մը վրայ է, որ լրջախոհ հայերուն իրականալի կերեւնայ: Այս, նպատակը, որքան որ օսմանեան տէրութեան մէջ ինքնավար հայաստանին կը վերաբերի, ամէն տեղ, ուր զայն հետապնդելու կշռադատ ջանքեր եղան, շատ համեստ սահմաններու մէջ պահուած է: Ինչ որ Հայերը, այսինքն ժողովուրդին իրապէս հեղինակաւոր առաջնորդները, հին հայրենիքին մէջ ազգին պահպանումէն ու բարձրացումէն զատ, կը փափաքին, գաղթականներուն հեռանալէ դէպ ի հայրենիք վերադարձն է, որ վերստին Ֆիդիքական ու բարոյական ապահով

կեանքի մը կարելիութիւնը ընծայէ, հայ ազգային եկեղեցւոյ հովանիին տակ — թո՛ղ կրթեալները դէպ ի վերջինս այլեւս ներքին կրօնական դիրք մը չընեն: Այս «ծրագիրէն» զատ, եթէ կրնամ այսպէս անուանել, քաղաքական դատողութեան հասուն անձերու աս գաղափարէն զատ, ցնորական ընկերվարութեան (Radicalismus) կամ դերագրգիւ կիրքերու պոռթկումները յարաբերութիւն շունին փափաքին հետ, զոր լուրջ մարդիկ իրենց երկրին ու հասարակութեան համար ունին: Մեծաւ մասամբ Յրանսա կամ Զուիցերիա «կրթուած» հայեր ալ կան, որոնք եթէ կարելի ըլլայ վաղը կամ միւս օր հայաստանը հասարակավարական (քոմիւնիստական), անաստուած հանրապետութեան մը վերածել կը փափաքին, իբրեւ տիպար Եւրոպայի և շրջակայ երկրամասերուն համար, ու նաեւ խելացնոր ծայրայեղներ, որոնք կը կարծեն թէ թուրքիան ու ամբողջ Եւրոպան տինամիդով օդը հանելու բաւական յարմար են որովհետեւ Հայաստանի եղած խոստումները չկատարուեցան: Բայց հանգամանքներու կատարեալ անիրագոյցութիւնը կամ իրականութեանց նպատակաւոր խեղաթիւրումը միայն կրնան ասանկ երեւոյթներ ամբողջ ազգին վերագրել կամ նոյնիսկ ան տարբերուն, որոնք լաւ գիտեն, ինչ որ հայտնութեան իրական բարիքին համար կը փափաքին կամ ձեռք բերել կուզեն: Նկատելով մեր երկրին իսկ կրթեալ ըստեմներուն անհաւատալի տղայամտութիւնը արտաքին քաղաքականութեան մէջ՝ դժբաղդաբար շատ յոյս չիկայ, թէ մենք մեզմէ պիտի սորվինք, ակներեւ անմտութիւնը՝ երբ առաջնորդող յօդուածի մը ձեւին տակ արտաքին կամ մանաւանդ միջին ու արեւմտեան Եւրոպայէն դուրս տեղի ունեցող դէպքերուն վրայ երեւան կուգայ, ըստ էութեան ճանչնալու և գնահատելու:

Աս անմտութեան կը վերաբերի նաև «յեղափոխական» Հայաստանի մը ենթադրութիւնը որ իբր թէ թրքական կոտորածներուն պատճառ եղած ըլլայ: Բռն հայաստան յեղափոխութեան բոլոր նախապայմանները բացարձակապէս կը պակսին, և յարաբերութիւնը, որ Եւրոպայի և Թուրքիոյ կրթեալ հայերը կը խնամեն, alliance israélite universelleի էութենէն շատ չտարբերիր, բարեգործական միութիւն մը հասարակութեան վիճակը բարելաւելու համար, և նստանաւանդ շահագրգիռ ջրջանակէ Պոլսոյ յանչափա շահագործուած դէպքերը, իբրև գերագրգիռ ուղեղներու բանդագուշանքներ բուն երկրին հայերը ամենէն ծանր կերպով կը զգան: Որո՞ւ ինպատ տեղի ունեցան ուրեմն ուսմը նետել ևն. ապահովարար ո՛չ թէ Հայաստանի, այլ Անգղիոյ: Գալով այնքան յեղյուած գաղտնի հայ միութիւններուն՝ Հնչակ, Դրօշակ և ինչպէս որ ալ բոլոր այս կազմակերպութիւնները անուանուին, յամենայն դէպս գոյութիւն ունին, բայց ենթադրուածէն տարբեր բաներ են: Մասամբ լուսաւորիչ նկարագրով միութիւններ են, վերին աստիճան ցնորական, ժողովուրդին ընդունակութիւնն սւ քաղաքակրթական աստիճանը անիմաստ կերպով գնահատող դիտաւորութիւններով՝ ինչպէս կնոջ ազատագրութիւն, ազատ սէր, եկեղեցական իշխանութեան մերժում եւայլն ևն: Մասամբ հազիւ երկոտանեակ անձեր անոնց ետև սքողուած են, Նարոյէն Գ. Ի վրայ մահափորձ ընող Օրջնիի և կամ նաեւ դժբաղդ Քարլ Զանտի տեսակէն: Գրեթէ բոլորն ալ արեւմտեան եւրոպական «ուսումով», մասնաւորապէս Ֆրանսայի, Անգղիոյ և Զուիցերիոյ ծայրայեղ, քաղաքական և հասարակական ռամկավարութեան աղբեցութենէն, երեւան եկած են: Հազուադէպ պա-

տահած չէ նաև որ բոլորովին խաբեքայ տարբեր Պոլսոյ հայ բնակիչներէն «Հայ ժողովուրդին կրթութեան սատարելու» համար դրամական նուէրներ ընդունած ըլլան: Այս նպատակով «գաղտնի» ընկերութիւն մը կայ, որուն ամէն Հայ, նոյնիսկ էն աղքատը դիւրաւ բան մը կուտայ: Եւ այս դրամը պարզապէս անուանի «քաղաքական խռովարարներուն» գրպանը մնացեր է:

Հայութեան բոլոր փափաքներուն և յոյսերուն վրձնական խօսքը Ռուսիոյ կը վերաբերի, աս ապացոյցի պէտք չ'ունի: Նախ բոլոր Հայերուն մէկ երրորդը ռուսահպատակ են և յետայնու Ռուսիա Թուրքիոյ բնական ժառանգորդն է Արարատէն Տաւրոս, Թերեւս ալ մինչև Կիլիկիան ծովեզերքը, այսինքն ամբողջ այն երկրին, ուր Հայերը քիչ շատ սեղմ կը բնակին: Ան ուրեմն զոյգ խնդիր մը պէտք է լուծէ. թէ ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ իր հպատակ Հայերուն և ի՞նչ դիրք թրքահայերուն փափաքներուն նկատմամբ:

Եղաւ ատեն մը, երբ ռուսիա թրքական հողի վրայ անկախ, ազգային ու քրիստոնեայ տէրութիւններու հաստատութիւնը անկասկած կը նպաստաւորէր: Ասոր ապացոյցն է Պուլկարիան, բայց նաեւ ապացոյցը ան դիտաւորութեանց, որոնք ռուս քաղաքականութիւնը կ'առաջնորդէին, անանկ նոր տէրութիւն մը ներելի էր միայն իբր աւատ (vasall), որուն ըստ հաճոյիս տրամադրել կարենար, խնդրոյ առարկայ եղող երկրին զբաւման իբր փոխարինութիւն: Ռուսիա երկու անգամ յաջողեցաւ Թուրք կայսրութեան հին երկիրներուն մէջ նմանօրինակ դիրք մը ստեղծել, բայց երկու անգամին ալ վերստին կորսնցուց. Դանուբի իշխանութիւններն ու, ինչպէս յիշեցի, Պուլկարիան: Ռուսիոյ համար աւատ տէրութիւն-

ներու կանգնումը նպատակ մը միայն ունէր, թուրիւն, զոր մէջ անգամէն խորտակել և լաւ որսի մը պէս իւրացնել, կարելի չ'էր, հետզհետէ խախտելու և մաս առ մաս, ուղղակի կամ անուղղակի, և միշտ ի նպաստ Ռուսիոյ քայքայելու։ Ռուսիա աս քաղաքականութիւնը և հետեւաբար թրքական հողի վրայ քրիստոնեայ և աղգային անկախութեան ճիգերը այն ենթագրութեամբ կը պաշտպանէր, որովհետեւ Պալքանիան թերակղզիին վրայ և փոքր Ասիա իր արտաքին քաղաքականութեան էական նպատակները կը նշմարէր, նամանաւանդ այս երկիրներէն թուրք իշխանութիւնը վտարելու կը ձգտէր, բնականաբար ինպաստ իրեն։ Աս ենթագրութիւնը այլեւս ուղիղ չէ։ Հիմա՝ Ռուսիա ուրիշ, շատ աւելի մեծ պարտք մը ունի, և բնականաբար, եթէ չը հրաժարիւր Արեւելի հաշուեյարդարութեան (Liquidation orientale) ասէն քրքալիս զանգուածին սիրանալու, սակայն հո՛ս կրնայ աւելի հանդարտ դէպքերու ընթացքին սպասել։ Արդարեւ ներկայ պարագաներուն Ռուսիոյ համար այնքան հրամայողական բան մը չի կայ, որքան թուրքիոյ լաւագոյն բարեկամն ըլլայ։ Ասկէ ինքըստինքեան կը հետեւի հայ և յոյն փափաքներուն եղբակացութիւնը։

Ինչէն առաջ եկաւ ոռւս քաղաքականութեան փոփոխութիւնը։ Աս հարցումին սպառնալի կերպով պատասխանելու համար հարկ պիտի ըլլար խրիմի պատերազմէն սկսելով Ռուսիոյ ներքին զարգացման վրայ երկասիրութիւն մը գրել։ Աս պատճառաւ բաւական համարելու է իրաց պարզ վիճակը հակիրճ կերպով ներկայացնել։ Տալիսնք ի վեր Ռուսիա երկրագործական տագնապի մէջ է։ Բնակչութիւնը կը բազմանայ, և հողին արդիւնքը թէ

իրը ցորեն in natura և թէ մանաւանդ իրը վաճառման հնչիւն արժէք արագօրէն և անընդհատ կը նուազի։ Դրամագլխի նուազութեան պատճառաւ տնտեսական հաւասարակշռութիւնը, որ ոռւս կառավարութեան դիրքին նիւթական հիմն է, կարելի է կանգուն պահել, եթէ յաջողի եւրոպական ցորենի շուկային տիրապետութեան փոխարինութիւն մը գտնել։ Ասոր ամենակարճ ճամբան ընդունակ ու ընդարձակ արտաձավայրեր բանալն ու խոշոր ու արտածելի ճարտարարուեստ ստեղծելն է։ Այս արտաձավայրերը ոռւսական ճարտարարուեստին համար միայն այն ատեն կրնան ապահով համարուիլ, եթէ զանոնք իր քաղաքական ազդեցութեան ենթարկէ, կամ ուղղակի իր մաքսագծերով չըջապատելով՝ ինչպէս Պուխարայի աւատ իշխանութիւնը, և կամ մասնաւոր դաշնագրերով, որոնց ետեւ միշտ պատրաստ զինուորական զերակշռութիւն մը պէտք է գրտուի, օտար մրցակիցներ հեռու պահելով, — որովհետեւ իր սեփական արդիւնաբերութեան կրթնած ոռւսական ճարտարարուեստը աւելի հին քաղաքակիրթ տէրութիւններու հետ շատ մը տարիներ չպիտի կրնայ մըրցիլ։ Եթէ այսպէս է, ասկէ ուղղակի կը հետեւի ոռւսիոյ արտաքին քաղաքականութեան մէջ բռնելիք դիրքը։ Պէտք է ջինաստանն ու Պարսկաստանը միասին կամ մաս առ մաս տնտեսապէս հարկատու ընէ։ Թէ Ռուսիա որքան լաւ ըմբռնած է աս նոր ուղիներէն ընթանալ, ասոր ապացոյցը եղբակացութեան աստիճանն է, զոր պիտի հետեւցնէ նպատակին հասնելու համար։ Ռուս քաղաքականութեան իւրացուցած փորձառութիւնը կանգուն պահելու ամենաապահով երաշխիքը Նիքօլա Բ. կայսեր անձնական նախաձեռնութեանէն ծագում առած

ըլլալուն մէջ կը կայանայ և տաղանդաւոր ու անուանի
դիւանագէտներ, որոնք համոզուած են Ռուսիան այս-
պէս փառաւոր ապագայի մը առաջնորդել, Կայսեր աջա-
կիցներ են:

Երկու տէրութիւններ կան, որոնց դիրքը իրենց
բնական շահերու տեսակէտէն, որոշ է, Անգլիան և Գեր-
մանիան: Անգլիա հիմա՝ անանկ պարագաներու մէջ է,
որ իր բոլոր ուժերը պէտք է լարէ, որպէս զի ճարտա-
րարուեստի և առեւտրականի տիեզերական դիրքէն աղի-
տաբեր կորուստներ չկրէ, որովհետեւ անոր քաղաքական
գոյութիւնը այդ դիրքին վրայ հիմնուած է: Եթէ Ռու-
սիա յաջողի ասիական շուկային էական մասը, որ բո-
լոր մնացեալները կարեւորութեամբ անհամեմատ կը գե-
րադանցէ՝ մենաշնորհել, այսինքն Անգլիան վտարել, եթէ
Ռուսիա յաջողի, ըսինք, Պարսկաստանի և Զինաստանի
կէսը իր քաղաքական ցանկութիւններն (dépeudae)
ընել, ատոր պիտի հետեւէր Անգլիոյ տիեզերական դիր-
քին սարսափելի ցնցումը — այն ատեն Հնդկաստանի
սեփականութիւնն ալ Ռուսիոյ շնորհքէն կախում կ'ու-
նենար: Ըստ այսմ որոշ է քաղաքականութիւնը զոր
Անգլիա Ռուսիոյ դէմ մղել պարտի — Ռուսիոյ երեւա-
կայելի ամէն շուարում պատճառել, որպէս զի ասիա-
կան ծրագիրները հետապնդելէ արգելէ, եթէ չ'ուզեր
վերջին ու վճռական պատերազմի մը յանդիլ, բան մը որ
առանց ցամաքային դաշնակցի ակնյայտի յիմարութիւն
պիտի ըլլար: Ատ նպատակին էն նպատաւոր ասպարէզը
Արեւելեան հարցն է, և Անգլիոյ յուսահատ ճիգերը, հոս
ամէն գնով խռովութիւն մը յարուցանելու, ուրիշ բան
չեն բաց միայն բրիտանական ինքնապահպանութեան
բնազդին բնական արտայայտութիւնը: Ըստ այսմ կա-

րելի է բացատրել Թուրքիոյ նկատմամբ Անգլիոյ և Ռու-
սիոյ դերերուն թշնամիէն պաշտպանի — և փոխադար-
ձաբար — յատկանշական փոփոխութիւնը: Անգլիան հա-
ճոյքով Պոլիսը Ռուսներուն դաշնայան պարգեւ մը ընել
պիտի ուզէ, որպէս զի, եթէ գործերը յաջող երթան,
Եւրոպական դատերազմի մը բռնուելով այլեւս չկրնան
իբեց թողոյ ոյժը Արեւելքի վրայ կեդրոնացնել:

Եւ Գերմանիան: Ամէն մտրդ պիտի նշմարէ թէ
Ռուսիա իր արդի կենսաշահերը (կենսական շահերը) միայն
այն ատեն կրնայ ապահով հետապնդել, եթէ մեր բարե-
կամական դիրքին վստահ ըլլայ: Ասոր վրայ խօսիլն աւելորդ
է: Մեզի համար քաղաքականութիւն մը միայն կարելի
է, քաղաքականութիւն մը որ Ռուսիան, մեր գօրաւոր
է, քաղաքականութիւն մը որ Ռուսիան, մեր գօրաւոր
էրացին ու Ֆրանսայի դաշնակիցը, մեզի պարտական
ընէ, և միայնգամայն Անգլիան մեր փափաքներուն,
ընէ, և միայնգամայն Անգլիան մեր փափաքներուն,
պէտքերուն ու շահերուն համար ամէն զիջողութեան՝
նոյնիսկ առաւելագոյնին՝ հարկադրէ: Դէպքերու ընթացքը
կը ցուցնէ թէ Ռուսիոյ հետ մենք ուղիղ ճամբուն մէջ
ենք — սերտ համերաշխութիւն: Ռուսիոյ համար ապա-
հով պաշտպանութիւն Անգլիոյ և իր ներկայ ու ապա-
գայ արքանեակներուն բոլոր փորձերուն դէմ՝ Ռուսիան
Եւրոպա անստոյգ հետեւանքով և երկար տեղութեամբ
զինւորական գործունէութեան մը ստիպելու: Թերեւս
հարկ է դիտել տալ թէ մեր Ռուսիոյ հետ վարած քա-
ղաքականութիւնը սիրալիր յարաբերութիւն մը արտա-
յայտելու համար չէ, հապա ճիշդ ինչպէս Ռուսիա իրեն
համար բան մը ձեռք ձգել կը հետամտի, ՄԵՐ ալ ազ-
գային, տնտեսական, քաղաքական պէտքերուն աւելի
ասպարէզ ունենալու: Այս շեղումը հարկաւոր էր հայ-
կական հարցին արդի վիճակին լուսաբանութեան համար:

Ակներե է որ հայերուն ինքնավարութեան ճիգերը ան-
տարբեր պէտք է թողուն Ռուսիան, եթէ չսեղծիր իր
ասիական քաղաքականութիւնը վտանգել, որմէ կախում
ունի Ռուսիոյ ապագան, ըստ կարծեաց արգի ձեռնհաս
անձնաւորութիւններու: Եթէ ինպատ հայերուն ուսու-
կան միջամտութեան մը պատճառաւ թուրքիան կասկածի
Ռուսիոյ վրայ թէ իր անձեռնմխելիութիւնը պիտի
վտանգէ, ասով Անգղիոյ խռովութիւն յարուցանելու
անկնկալութիւնները կ'աւելնան: Ուրեմն անգամ մ'ալ
կրկնելու է թէ Թուրքիոյ հետ սերտ համերաշխութիւնը
գլխաւոր պայմանն է Ռուսիոյ փափաքած յաջողութեան:
Յամենայն դէպս կրնայ նաև այն կարծիքը տիրել թէ ինք
(Ռուսիա) Թուրքիոյ վերջնական ժառանգորդն է, և
ինքնավար Հայաստան մը շատ դժուարաւ պիտի կրնայ
մարսել, քան երկիր մը որ մինչև հիմա միայն թրքական
նահանգ մը եղած է: Գալով Գերմանիոյ, յամենայն դէպս
մենք հայկական հարցին մէջ անգամ մը տրուած որոշ-
ման և իրականութեան եղրակացութիւններն միայն կրը-
նանք հանել, թէ մեր ազգային շահերուն համար Ռուս-
իոյ հետ համերաշխ ըլլալու ենք: Որ մեր կիսապաշտո-
նական և արտաքին խնդիրներու մէջ անխորհրդաբար
կապկող մամուլը իրական հայ արհաւիրքներուն նկատ-
մամբ այնքան գարշելի, խարդախ, զգուելի ու կոշտ
եղանակաւ մը դիւք բռնեց, և որ մեր կառավարու-
թիւնը, հսկառակ իր սկզբունքին ամէն որոշողութեան,
չգտաւ կերպ մը կրօնքի ու մարդկութեան անունով ամե-
նալիրը հրէշութիւններ արգիլելու, անտարակոյտ ցաւալի
է: Ասոր վրայ այլեւս աւելորդ է խօսիլ:

Թրքահայերուն ապագային հարցը ուրեմն միայն այն
առնել կրնայ հիմնապէս նոր շրջանի մը մէջ մտնել, եթէ

Ռուսիոյ ձեռքերը ազատ ըլլան Թուրքիոյ դէմ: Ռուսիա
ինչ դիրք պիտի բռնէ, երբ բոլոր Հայերը կամ մեծ մասը
իր հովանիին տակ միանան, յամենայն դէպս շատ կարե-
ւոր խնդիր մըն է: Հիմակուց իսկ կարելի է քիչ մը ու-
սումնասիրել, երբ նկատողութեան առնենք նշանակու-
թիւնը, զոր արդի Ռուսահայերը տէրութեան համար ու-
նին: Ռուսիոյ ապագան ու առաքելութիւնը Ասիա են —
սա քաղաքական բանավճիռ մըն է, որուն համոզու-
միմա աւելի ընդհանրացնել է, քան ասկէ առաջ: Իշխան
Ուխթումսքի, կայսեր անձնական վստահելին, որ Ռուսիոյ
ասիական քաղաքականութեան էն նշանաւոր ներկայացու-
ցիչն է, բուն կերպով կը քարոզէ զայն: Եւ իրապէս ուրիշ
քաղաքականութիւն մը չիկայ, որ այնքան լաւ համապա-
տասխան էր տէրութեան ուժերուն և բնական հանգա-
մանքներուն: Ծաւալման ազդու քաղաքականութեան մը
համար զինուորական ուժէն տարրեր բան ալ պէտք է,
հարկէ մանաւանդ ընդունակութիւն արտաքուստ կցուած
երկրինները ներքուստ տէրութեան իրանին հետ զօղելու:
Թէպէտեւ Ռուսիա Թուրանի մէջ բաւական նշանակելի
յաջողութիւն ունեցաւ, բայց խնդիրը շատ աւելի բազ-
մադիմի և դժուարին կ'ըլլայ, որքան շատնա Ռուսիոյ
ասիական երկիրները և որքան աւելի այլազան տարրեր
տէրութեան ընդհանուր կազմին մէջ մտնեն:

Այս տեսակետով Ռուսիա ծանր սխալ մը պիտի գոր-
ծէր, եթէ ժամանակին ուշադիր չըլլայ թէ խրամատները
զօղելու անբաղդատելի օժանդակ ուժ մը ունի, դեռ
ակնկալելի սահմաններիններն իր պետութեան կորիզին
պինդ կցելու համար, Հայերը ակնարկեղ կողքեն: Թէ երբ
և որքան չուտ արտաքին դրաւումը ներքին տիրապե-
տութեան պիտի ընկերանայ ինչպէս Թուրանի մէջ, ատ-

գիրքէն կախում ունի, զոր Ռուսիա Հայ ազգին նկատմամբ պիտ բռնէ: Հայերը ներքաղաքական զօղաւորութեան զօրաւոր տարր մը կը կազմեն, բայց խնդիրը հոն է թէ ռուս կառավարութիւնը յարմար ատենին պիտի նշմարէ՞ ատ և իր փորձառութիւններէն օգտուիլ պիտի ուզէ՞: Ամեն բանի ընդունակ հայ գաղութը Պուլէն մինչեւ Պաղատա, Կասպից ծովէն մինչեւ Կիլիկիայ կրնայ թէ այս երկիրներուն գրաւումը դիւրացնել և թէ կրնայ ձեռք բերուած ստացուածքը շուտով ու դիւրաւ ապահովել, եթէ միայն Ռուսիա կարենայ և ուզէ Համապատասխան հայ քաղաքականութեան մը հետեւիլ: Եթէ ռուս կռուավարութիւնը յաջողի տէրութեան հաստատութեան: և և Առաջաւոր Ասիոյ ապագայ ռուսական երկիրներուն ներքին տեւական կապակցութեան համար իւրաքանչիւր Հայ կամաւոր գործակատար մը ընել, ատով իր պարտականութիւնը փառաւորապէս կատարած կ'ըլլայ: Հայերուն նշանակելի մտայնութիւնը, անտեսական կարողութիւնը — բնա՛ւ միայն զուտ ելեւմտական — արհեստի, երկրագործութեան և առեւտուրի ջանասիրութիւնը, առ բոլորը անոնցմէ գրաւուած երկիրներուն հսկայ յառաջդիմութիւնը կ'երաշխաւորէ, եթէ միայն արդի ամէն բան դիմութիւնը կ'երաշխաւորէ, եթէ միայն արդի ամէն բան անդամալուծող հանգամանքները ՀՈՒ ԻՍԿ (Կովկաս) փոխուելու ըլլան:

Բայց ինչպէս ենթադրել թէ Ռուսիա կրնայ Հայերը իրենց կամքովը իր շահերուն ծառայեցնել, երբ, ինչպէս հիմա ցոյց տուի, ռուսական տեսակէտէն պարագաները հրամայականօրէն կը պահանջեն որ Թուրքիոյ հակահայ քաղաքականութիւնը թոյլատրէ: Աստ երեւցածին պէս դժուար չէ: Բաւական է որ ռուս կառավարութիւնը Հայերուն ազգային, իմացական, բարոյական և կրօնա-

կան զարգացումը չարգիլէ, ընդհակառակն անոնց ջանքերը ուղղակի քաջալերէ: Ռուսիա Հայերուն հետ սխալ քաղաքականութեան մը կը հետեւի: Բնականաբար Ռուսները իրենք գիտնալու են թէ ինչ քաղաքականութեան պէտք է հետեւին «օտար» ժողովուրդներուն և ցեղերուն հետ, որոնք տէրութեան հողին վրայ կը բնակին, եւ բնաւ մտադրութիւն չունիմ հոս անձեռնհաս և ինքնակոչ խորհրդատու մը ներկայանալ, ինչպէս մենք ալ քաղաքավարօրէն պիտի մերժէինք, եթէ ուրիշներ Գերման տէրութեան ներքին գործերուն խառնուէին: Բայց աս հրապարակութեանց նպատակը խորհուրդ տալ չէ. հապաորքան որ պէտք է, ռուս-արեւելեան աշխարհին իրաց վիճակը գերման հասարակութեան ծանօթացնել: Ռուսիա կը ջանայ հայ ազգին ներքին մակարդակը ըստ կարելոյն կը ջանայ հայ ազգին ներքին մակարդակը ըստ կարելոյն ցած պահել: Բնականաբար անքաղաքակրթութեան հաճոյքէն չէ որ կ'ընէ, հապա առ ի չգոյժ լաւագունին: Անոր իրական փափաքը քաղաքականօրէն Ռուսիոյ վերաբերող Հայերուն «ռուսականացում» է, այսինքն անոնց փոփոխութիւնը իսկական, ազգային Ռուսներու: Առ այս գրեթէ ամէն միջոց կը պակսի: Նիւթական և մանաւանդ մտաւոր նշանակելի զոհողութեան ատեն միայն ատոր կարելիութեան վրայ կրնայ վիճաբանուիլ: Որովհետեւ մէկ կողմէն ասանկ զոհողութիւն մը անհնարին է, և միւս կողմէն Հայութեան ամէն ուժեղացում խորշելի է ռուսացման անյողողող գաղափարին պատճառաւ, բաւական է որ ձեռք կառնուին անհարկի միջոցներ, առայժմ խափանելով Հայոց զարգացումը դպրոցի, եկեղեցւոյ, մամուլի ևնի մէջ, պետական ճնշիչ միջոցներով, առանց միւս կողմէն ռուսացման դրականապէս նպաստելու:

Սկզբունքով սխալ պիտի ըլլար հոս զգացումով դատել: Քաղաքական միջոցներու կիրարկման ատեն խնդիրը հոն է թէ ա՞րդեօք նպատակը բանական և միջոցները յարմար են, թէ արդեօք վնասակար հետեւանքներ չիկան: Ռուս կառավարութիւնը Յարին հայ հպատակներուն հանդէպ քաղաքականութեան մը կը հետեւի որ բուն ռուսական շահերուն չի պատշաճիր: Նախ բոլորովին վիճելի գաղափար մըն է թէ կարելի ըլլայ Հայերուն պէս եղականօրէն ինքնատիպ և տոկուն ազգի մը կարճ ժամանակամիջոցի մէջ և առանց լուրջ ճիգերու օտար ազդութիւն մը ընդունել տալ: Բրուսական Լեհերը աւելի դիւրաւ ազգային գերմանացիներ կ'ըլլան:

Այսու հանդերձ ասանկ միամիտ այլանդակութեան մը վրայ վիճել հարկ չէ: Իրականութիւնները հաշուող ամէն ռուս քաղաքականութիւն պէտք է հայութեան իբր ազգ տեւելուն համակերպի: Լա՛ւ հասկնալի չէ թէ Ռուս իան ինչո՞ւ չուզեր: Բացարձակապէս Ռուսներէն կախում ունի Հայերը ոչխարհիւ էն գո՞հ ու էն օգտակար հպատակներն ընել, եթէ միայն օժանդակին անոնց փափաքին հասնելու, այսինքն Ազգին պահպանութեան հիմուն վրայ դիպի մտաւոր կոթորակ: Ատկէ աւելի բան ալ չեն ուզեր: Բոլորովին անհիմն է ան կարծիքը իբր թէ Ռուսահայերը անջատման գաղափար կամ անկախ հայ թագաւորութեան մը երազ կը անուցանեն: Եթէ ատանկ գաղափարներու անմտութիւնը ի տես իրական հանգամանքներուն այնքան ակնհայտ չ'ըլլար, յատկապէս պիտի չեշտէր թէ ես իսկ անձամբ համոզուած եմ թէ Հայաստան ողջամիտ ո՛չ ոք քաղաքականօրէն Ռուս տէրութենէն բաժնուելու վրայ կը խորհի, — բայց ռուսները կը կասկածին: Ի՞նչու, դժուար է ըսել: Ռուսիա իր կենսական

շահերուն համար Հայերուն չկրնար օգնել: Ուրեմն կրկնակի պիտի պատշաճէր իր հպատակ հայերուն հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակել: Ռուսիոյ ընթացքը նմանութիւն մըն է այն փորձին, որ տեղի կունենայ Պալթիկեան նահանգներու գերման անկախ քաղաքակրթութիւնը ջնջելու նպատակով: Այդ երկիրներուն ժողովուրդը Ռուսիոյ համար մեծ արժէք ունի, իբրեւ բարեկարգութեան ու քաղաքակրթութեան անգնահատելի տարր մը: Աւելի տրամաբանական պիտի ըլլար ասոր համայն Ռուսիա ծաւալման հպատակ, բայց ընդհակառակն տասնեակ տարիներէ ի վեր ռուսական կարողութիւնները կը վատնուին Պալթիկեան երկրին նահանգային զանազանութիւնները «մաքարդակելու» և տէրութեան հետ «ձուլումը» յառաջ բերելու — աս քանի մը տեսակէտով վատնաւոր է: Նախ Լէվլանտի գերմանացիներն, Լեթլանտցիները ու Եսթլանտցիներն երբէք չէն շնորհ ռուսներ չպիտի ըլլան, յետայնու ընդհանրութեան համար քաղաքականօրէն արգասաբեր ուժերէ տեղական քառս մը միայն կստեղծուի, գասաբեր ուժերէ տեղական քառս մը միայն ժխտական կարողութիւններ կամ զուտ անուր միայն ժխտական կարողութիւններ: Ռուսահայերուն խնդիրը սկզբունքով տարբեր չ'է: Փոխանակ անոնց զարգացումը եղած տեղն իսկ պահելու, փոխանակ անոնց զարգացումը արգիւելու, միակ ուղիղ բանը պիտի ըլլար, զանոնք Ռուսիոյ յառաջապահներն ընել, անոնցմէ սինձ մը, խմոր մը պատրաստել, որպէս զի կարենան աւելի մեծ Ռուսաստանի մը ցեղերուն և երկիրներուն յաւելումը թափանցել և տէրութեան ամբողջութեան հետ շաղկապել: Եթէ սա չ'ըլլայ, եթէ ընդհակառակն արդի ու ապագայ Ռուս տէրութեան հողին վրայ ապրող հայերը Ռուսաստանի քաղաքական մեծութեան անփոյթ գանուին,

ըլլար և իբր յարատեւ ու յեղեղուած յանկերդ՝ դառն գանգատը: «Եւ Քրիստոնեայ Եւրոպան Քրիստոնեայ ժողովուրդի մը սպանութիւնը անտարբեր կը դիտէ: Երբ ուժով մարդ մը տղայ մը կը խռտանգէ, երբ մեծ շուն մը պզտիկ մը կը յոշոտէ, ամէն անցորդ ցատումէն կը զայրանայ ու կը միջամտէ և մենք ձեզի համար միմիայն կատակերգութիւն մըն ենք»: Ի՞նչ պէտք էր պատասխանէի:

Էջմիածին կեցած ատենս ծառայ մը առի, որ Տրապիզոնցի էր և որուն ազգականները քանի մը ամիս առաջ իր աչքերուն առջև մորթեր էին, մինչդեռ մարդասպանները զինք չգտան իր թաքստացին մէջ:

Ամէն օր Թուրքիայէն եկած բոլորովին խեղճ փախըտականներ վանքին բակը ու հայրապետին դռան առջև կը նստէին ու փոքր նպաստին կը սպասէին, զոր կըստանային, մինչև որ Էջմիածինը անոնց տեղ մը յատկացնէր Ռուսահայաստանի գիւղերը, ուր նախ կը պատըսպարուէին և գիւղացիներէն որոնք սա ծանր լուծը յօժարարար կը տանէին, կը խնամուէին: Իրենց թախանձանքին Կովկաս պարապ հողեր յատկացնելու, կառավարութիւնը պատասխաններ էր թէ միայն Սիպիր կայ: Մանուկներու ստուար խումբ մը, որոնց ծնողքները սպաննուեր էին, նմանապէս հոն էր: Կաթողիկոսը որբանոց մը շինել տուաւ, բայց կառավարութեան հրամանով գոցուեցաւ, որովհետեւ անոր դպրոց մ'ալ կցուած էր, և հայ ազգային դպրոցները խստիւ արգիլուած էին և եղածներն ալ գրեթէ բոլորն ալ գոցուած: Անկէ ի վեր կացութիւնը փոխուած չէ:

Նորահասուս Ազգային Մատենադարաններու վարիչ մարմնոց ուղարուքեանը կը յանձնենք, հետեւեալ խիստ շահեկան եւ կարեւոր գրքերը որոնք հազուագիւտ եւ շատնց սպառած են հրապարակէն: Այս գիրքերը ամէնն ալ նոր կազմեալ մաքուր վիճակի մէջ են եւ ծախու հանուած է կաշաքա, Գուշ-Գարիու 695, Փիշոբձեան Եղբարց «Արամազդ» գրասան կողմէն:

Սէլվիո Բէլլիֆո. Բանկ իմ. քրգ. Կ. Իսթանբուլ	Գին 20
Գ. Վ. Սրուանձանց. Համով հոսով, 1884, Կ. Պոլիս	» 20
» » » Մաննայ, 1876, Կ. Պոլիս	» 20
Ս. Տիւսաք. Մայսա, 1883, Կ. Պոլիս	» 40
Գր. Սարգսեան. Թումաշովի աղբիւր, 4 հատր	» 50
Լը Սափ. Ժիլ Պլաս, 1867, Կ. Պոլիս	» 30
Ա. Տրապի. Առողջաբանութիւն Ամուսնութեան, Ներշնչութիւն	» 35
Գ. Զարդարեան, Մանկութիւն Երեւելի արանց, Կ. Պոլիս	» 15
Բօլ աք Դօգ. Կիւսքալ, քրգմ. Ս. Քիւրհանձեան	» 15
» » » Եղբայր Յակոբոս, քրգմ. Կ. Պաղձեան	» 20
Տրապի. Բնական Պատմ. առեւ եւ կնոք, քրգմ. Ներշնչութիւն	» 10
Տիւսաք Որդի. Դամեդիազար Տիկիւն, քրգմ. Պ. Ասրունի	» 10
Լորա Լիստան. Պոնպէյի վերջին օրերը, քրգ. Յ. Միքայէան	» 25

Դպիր Արշակ Ե. Բրտեանց. Ռամկական մշտունքներ	Դին 15
Ժօրժ Օճնէ. Դարձնցապէս, քրգմ. Բ. Մ. Պօզանեան	» 20
Արեւնուր. Մենակեացը, քրգմ. Գ. Պուլլի, Կ. Պոլիս	» 15
Բ. պէյ Ֆէրուխան. Ճանապարհորդութիւն ի Բաքեյուն ընդ Հայաստան, 1876, Արմաշ	» 45
Թօմազո Կրօսի. Մարտ Վիսօնքի, քրգ. Յ. Արքունեան	» 20
Աղէք. Տիւմա. Թագունիւն մանկալը, քրգ. Բ. Պօզանեան	» 50
Ս. Հէփմեան. Տաղի եւ քաղաքութիւն, Կ. Պոլիս	» 20
Ե. Գազանեան. Գաղսնիք եւ արուեստ մոգութեան	» 10
Տիկին Սիկիւր Կոմսուի. Պահապան հրէշտակի պանդոկը	» 15
Յով. Սուրճ. Ճամբորդութիւն Կիւլիվերի, քրգ. Գասպար.	» 35
Մուշեղ Եպիսկ. Դրուագներ, Կ. Պոլիս	» 10
Խրիմեան Հայրիկ. Խաչի ճառ, Կ. Պոլիս	» 5
» » Մարգարիտ Արխայութեան երկնից	» 5
» » Դրախտի ընթանիք, Կ. Պոլիս	» 20
» » Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց, Երուսաղ.	» 15
Թ. Կեօղիւրեան. Առակք Գեներունի, Կ. Պոլիս	» 10
Միսիօնար. Հոգեքանութիւն, Կ. Պոլիս	» 15
Լամառքին. Ռաֆայել, քրգ. Դր. Զիլիկիւրեան, Զմիւռնիա	» 40
Օ. Ֆէօլե. Աղբաւ երեսասարդի մը վեպը, Զմիւռնիա	» 15
Ժ. Վէռն. Խորհրդաւոր կողմ, 3 հատ, Զմիւռնիա	» 45
Վ. Սօփ. Իվանօե, 3 » »	» 45
Զամչեան. Պատմութիւն Հայոց, Ա. Բ. Գ. հատ, Վենետիկ	» 300
Ուղուրեան. Պատմ. Հայոց գաղթականութեան, » »	» 15
Հ. Ն. Սարգիսեան. Տեղագրութիւն Փոքր եւ Մեծ Հայոց	» 80
Հ. Ա. Բագրատունի. Քերականութիւն զարգացելոց	» 100

Ե. Ամիրա Տառեանի ծախսով. Աշխարհացոյց մեծադիր նրբարուեստ փորագրութեամբ, Հայաստանի եւ Օսմ. պետութեան առանձին քարտեզներով, ներածու- թեամբ, Տպ. Վենետիկ, 1846—49	» 150
Հ. Ն. Սարգիսեան. Վարդ Հարանց, Ա. եւ Բ. հատ Վենետիկ.	» 40
Հ. Մ. Աւագեան. » արքոց, մեծ միահատոր » »	» 100
Հ. Գ. Աւետիքեան. Բացարձակ Շարականաց » »	» 100
Հիւրմիւզեան. Ուղեւորութիւն Անաթոլիոյ, 6 հատ. » »	» 70
Բագրատունի. Աստուծաշունչ գրաքառ, մեծադիր » »	» 60
Մատ. Նախնեաց. Կորիւն, Մամբրէ Դաւիթ » »	» 30
Մեծադիր Վարդ Հարանց, Կ. Պոլիս, 1720	» 250
Միրախօրեան. Նկարագրական Ուղեւորութիւն, հս. Ա. Բ. Գ. »	» 15
Ալլախվերտեան. Ուղեւոր կամ Զեյթուն, Կ. Պոլիս	» 15
Վաղդե. Աղբիւր կամ Ամերիկացիք » »	» 7
Ա. Ալլախեան. Շար Հայ կենսագրաց, Ա. Բ. Գ. հատ » »	» 20
Ա. Վ. Դաւրիժեցի. Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ » »	» 50

✓

5052

0001156

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001156

